

Xitsonga

#NYP2030

PHOLISI YA RIXAKA YA VANTSHWA 2020-2030

Malembekhume yo hatlisisa mimbuyelo leyinene ya
nhluvukiso wa vantshwa.

women, youth &
persons with disabilities
Department:
Women, Youth and Persons with Disabilities
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

LESWI NGA ENDZENI

I.	RITO RO RHANGA HI HOLOBYE	4
II.	RITO RO RHANGA HI XANDLA XA HOLOBYE.....	5
III.	SWIKHENSO HI MULAWURI JENERALI	6
1.	HIKOKWALAHOKAYINI KU FANELE KU VA NA PHOLISI YA RIXAKA YA VANTSHWA EAFRIKA DZONGA? ...	7
2.	NHLAMUSELO NA PHUROFAYILI YA VANTSHWA VA AFRIKA DZONGA.....	8
3.	MAPFHUMBA YA SWITIRATEJI	8
3.1	Xivono.....	8
3.2	Nkongomiso	8
3.3	Xikongomelo	8
3.4	Swikongomelo.....	8
3.5	Mimbuyelo ya Pholisi leyi Laviwaka.....	8
3.6	Mikhuva na Milawu	9
4.	NHLUVUKO LOWU ENDLIWEKE EHENHLA KA TIPHOLISI TA KHALE.....	10
5.	MITLHONTLHO LEYI YAKA EMAHLWENI LEYI KHUMBHAKA VANTSHWA	13
5.1	Mimpimo ya le henhla yo tshika xikolo na cinco wa le hansi ku suka exikolweni ku ya entirhweni	13
5.2	Xiyenge xa le hansi xa swikili na swikili swo ka swi nga fambelani	14
5.3	Ntungu na mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa na moya wa le hansi wa swa vubindzu	14
5.4	Mimbuyelo ya vusweti ya miehleketso na miri, ku katsa mimbuyelo yo ka yi nga ri kahle ya ntungu.....	16
5.5	Mitirho ya mfuwo na vutumbuluxi lebyi nga se tirhisiwaka.....	17
5.6	Ku onha ntirhisano wa vanhu na vuakatiko bya migingiriko	18
5.7	Nhluvukiso wa vantshwa lowu nga riki na switirhisiwa swo ringanela na vukorhokeri lebyi	18
6.	TINDHAWU TA PHOLISI TO SUNGULA.....	19
6.1	DYONDZO YA NKOKA, SWIKILI NA NKARHI WA VUMBIRHI.....	19
6.1.1	Tiyisisa mfikelelo wa vanhu hinkwavo eka ECD ya nkoka na minongonoko yo dyondza ya vanhu hinkwavo	20
6.1.2	Nhluvukiso wa vadyondzisi no pfuxeta kharikhulamu ku tlakusa ku ololoxa swiphiqo, vubindzu na ku cincela	20
6.1.3	Simeka minongonoko ya tidyondzo hi nkarhi wa kahle leswaku vantshwa va ta kula kahle.....	20
6.1.4	Nyika mikarhi ya vumbirhi ku kondletela ku heta na vutihlanganisi nakambe na mavandla ya swa dyondzo	21
6.1.5	Vuleteri bya mitirho bya swiyenge swa xithekiniki, swa thekinoloji, na bya swiyenge swa vumaki	21
6.1.6	Ndlandlamuxa tiopochuniti ta vuleteri bya le ndzhaku ka xikolo bya swikili eka.....	21
6.1.7	Ndlandlamuxa tiopochuniti ta vuleteri bya le ndzhaku ka xikolo bya swikili eka hinkwavo	22
6.2	CINCO WA IKHONOMI, SWA VUBINDZU NA NTUMBULUXO WA MITIRHO	22
6.2.1	Simeka migingiriko ya Phuresidente ya mitirho ya vantshwa na Pulani yo Vumbanakambe na ku Vuyelerisa	23

6.2.2	Tivisa mpfuneto wa mali ya muholo wa vantshwa lava nga tirheku	23
6.2.3	Simeka nongonoko wo veka etlhelo hi xikongomelo xa vantshwa eka swiyenge hinkwaswo	23
6.2.4	Simeka swikimi swa mitirho ya mfumo leswi atswisiweke leswi nyikaka tiopochuniti ta mitirho ya nkoka	24
6.2.5	Nhluvukiso wa matiko xikaya na antswiso wa misava eka vanhu lavatsongo	24
6.2.6	Seketela tiikhonomi ta le ka madorobatsongo na ta matikoxikaya eka cinco wa ikhonomi, ntumbuluxo	24
6.2.7	Nhluvukiso na nseketelo wa mabindzu ya vantshwa, na mabindzuntirhisano	25
6.3	NTLAKUSO WA RIHANYU RA MIRI NA MIEHLEKETO.....	26
6.3.1	Seketela hanyelo lerinene.....	27
6.3.2	Hunguta ntshikelelo wa mintungu.....	27
6.3.3	Lwana na ku xanisa swidzidziharisi exikarhi ka vantshwa.....	27
6.3.4	Tlakusa rihanyu ra miehleketo exikarhi ka vantshwa	28
6.3.5	Tlakusa rihanyu na timfanelo ta rimbewu na andziso.....	28
6.3.6	Hunguta ntshikelelo wa mintungu.....	29
6.4	NKONDELELO WA RIXAKA NO AKA RIXAKA	29
6.4.1	Tirhisa endlelo ra swiphemu swotala eka ku tiyisisa nkondletelo wa vanhu no aka rixaka.....	30
6.4.2	Mikhuva ya vumbiwa leyinene leyi tlakusaka vutiveko	30
6.4.3	Vantshwa va Afrika Dzonga va laveka ku tlhontlha xihlawuhlawu eka sosayiti	30
6.4.4	Khutaza vurhangeri na vuakatiko bya migingiriko.....	31
6.4.5	Ndlandlamuxa na ku nyika swikolo swa nsindziso na mitlangu ya vaaki switirhisiwa hi ndlela yo ringanela	31
6.4.6	"The 4th industrial revolution", nkondletelo wa rixaka no aka rixaka	31
6.4.7	Tirhisa "4th Industrial Revolution" eka ku khutaza Nkondletelo wa Rixaka, na ku Aka Rixaka	31
6.5	XIYENGE XA VUSWIKOTI NA VUHLAMURI EKA NHLUVUKISO WA VANTSHWA.....	32
6.5.1	Tiyisisa xiyenge xa vantshwa.....	33
6.5.2	Ntirho wa vantshwa wu fanele wu tekeriwa enhlokweni tanihi ntirho wa xiphurofexini.....	33
6.5.3	Kondletela ku tekeriwa enhlokweni ka maendlelo ya nhluvukiso wa vantshwa tanihi phurofexini	34
7.	TINDLELA TA NKAMBISISO NA MPIMANYETO	34
8.	MAHETELELO	35
9.	TIRHEFERENSE	35

i. RITORORHANGA HI HOLOBYE WA VAMANANA, VANTSHWA NA VATSONIWA, EHOFISINI YA PHURESIDENTE

Nhluvukiso wa pholisi wu mayelana na ku cinca vutomi, na ku tirhana na minhlupheko yo nyanya leyi vantshwa va hlanganaka na yona hikwalaho ka ku va va nga kumi mitirho, ku nga va hikwalaho ka ku pfumala swikili, va ri na swikili kumbe va ri na dyondzo ya le henhla na timhaka tin'wana ta ikhonomi ya vanhu. Leswi swi lava vurhangeri bya vuswikoti na nhlanganiso. Vulawuri bya vu6 byi hlawulekisiwa hi xitiviso xa Phuresidente Cyril Ramaphosa xa ku tumbuluxiwa ka Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa. Ndzawulo yi vekiwele ku rhangela, ku seketela, ku hlanganisa, ku kambisisa na ku pimanyeta ku simekiwa na nhluvukiso wa vantshwa eka swiyenge swo hambanahambana eka swiphemu hinkwaswo swa sosayiti. Ku nyika vurhangeri lebyi, yin'wana ya mimpfumelelo ya nkoka ya ndzawulo i ku tumbuluxa pholisi ya vantshwa leyi heleleke na milawu.

Hi ku tekela enhlokweni leswi nga laha henhla, endlelo ro tumbuluxa Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa (NYP) 2020-2030, ri tile endzhaku ka ku hetisisiwa ka Mpuxeto wa 25 wa Malembe. Hi 2019, endzhaku ka ku thoriwa ka mina tanihi Holoby eHofisini ya Phuresidente wa Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa, ndzi tumbuluxile hi xihatla Xipano xa Rheferense xa Xithekiniki (TRT) xa swiyenge swotala ku rhangela no kondletela ku tumbuluxiwa ka pholisi yintshwa ya tiko. Masungulo yo va na swiyenge swo hambanahambana leswi yimeriweke, ya hikwalaho ka mhaka ya leswaku NYP 2030 a hi pholisi ya mfumo ntsena, kambe vutinyiketeri bya sosayiti eka nhluvukiso wa vantshwa.

I swa nkoka leswaku NYP ya Afrika Dzonga yi pfuxetiwele exikarhi ka ku va ikhonomi ya hina yi yisiwile ehansi, ku sungula ku ya ehansi ka ikhonomi na ku onha ka ntungu wa Coronavirus (COVID- 19), lowu tumbuluxeke ndhasundhasu emisaveni hinkwayo-wu chavisa vutomi na hanyelo, Hikwalaho ka ntungu, ku endla pholisi swi ve leswi tikaka na ku va na swiphiqu. A hi fanele hi cinca ndlela ya tlhelo ra hina, hi yisa ehansi xiyimo lexi a hi kunguhata hi xona, naswona swiletelo swa hina hinkwaswo sweswi swi amukela hanyelo rintshwa. Hi fanele hi sirhelela vanhu hi ku angarhela, naswona hi ku kongomisa tlawa wa vantshwa, ehenhla ka mintshikelelo yo ka yi nga ri kahle ya mitlhonthlo ya ikhonomi na swin'wana swiphiqu hinkwaswo leswi va khumbhaka.

Vanhu lavatsongo a va tsan'wiwile ku nga se va na Covid- 19, hambiswiritano, ntungu wu ya emahlweni wu nyanyisa xiyimo xa vona. Dyondzo ya vona yi kavanyetiwele, votala va kumekile va hambanile na vanhu, va chava, na ku tshikeleleka hikwalaho ka swipimelo swa lockdown. Ntolovelo wa Madzolonga ya swa Rimbewu na ku dlayiwa ka vavasati (GBVF) na wona wu ndlandlamukile, nkayivelo wa swakudya wu hungutile vukumeke bya swakudya leswinene, a ku ri na nkayivelo wa rihanyu lerinene na vukorhokeri bya andziso, naswona lava a va ri eku laveni ka mitirho a va ha kotanga ku lava naswona va khiyeleriwele ku ya emahlweni hi ikhonomi; loko mabindzu lama vini va wona ku nga vantshwa ya lahlekeriwele hi muholo leswi chaviseke hanyelo ra vanhu lavatsongo.

Xo vilerisa ngopfu hi leswaku Xitatimente xa Mpimanyeto wa Pholisi xa Nkarhi wa le Xikarhi xa 2020 xi kombisile leswaku ikhonomi ya tiko yi languteriwa ku ya ehansi hi 7.8% lembe leri, na ku lahleka ka mitirho leswi swi nga ta nyanya. Swa kakananisa leswaku ikhonomi ya Afrika Dzonga yi ta tlhelela eka xiyimo xa ntolovelo eka malembe mambirhi ku fika eka manharhu lama nga ta landzela. Hi amukela magoza hinkwawo ya rihanyu na ya ikhonomi lama tivisiweke hi Phuresidente ku tirhana na ntungu, ku katsa minghenelelo eka Pulani yo Vumbanakambe no Vuyelerisa Ikhonomi. Leswi swi rhamba xiave xikulukumba xa vantshwa eka ikhonomi hi ku veka eka xiyimo xosungula tiSMME ta vantshwa na mabindzuntirhisano na switirateji swa swikili leswi kongomisaka eka vantshwa. Swi ta seketela mindyangu leyi nga eka nxungeto, mabindzu na vanhu lava tshamaka va nga ri na nchumu hikwalaho ka ku pfumala mitirho na swiphiqu swo hambanahambana swa vanhu etikweni.

Eka vakhumbheki hinkwawo ku suka etikweni hinkwaro lava ngeniseke xiave eka rendzo ra hina ro ta na NYP 2020-2030, vutinyiketi bya n'wina bya tlangeriwa. Hambileswi a ku ri na mikavanyeto ya endlelo ra vutihlanganisi hi swipimelo swa lockdown, vakhumbheki votala va ngeneliseriwele. Ndzi lava ku khensa ntirho wo tinyiketa na wa matimba wa hinkwawo lava ngeneleleke eka ku kondletela ntirho lowu, ngopfungopfu Rhavi ya Nhluvukiso wa Vantshwa va Rixaka na swirho hinkwaswo swa TRT. Xiave xa tindzawulo tin'wana ta mfumo xi tiyisile leswaku pholisi yi ringanisiwa naswona yi hlamula eka mavangwa lama kombisiweke. Xiave xa nkoka lexi endlileweke hi Foramu ya Ntirhisano wa Vantshwa va Rixaka, minhlangano ya vaaki, swidyondzeki, minhlangano ya ndzavisiso, mabindzu vantshwa lava tirhelaka minhlangano leyi rhangeriweke hi vantshwa na minhlangano ya vantshwa na minhlangano ya swichudeni ya ndhundhuzeriwa swinene. Ndzi tshembha leswaku pholisi leyi ya vantshwa yi ta tirha tanihi rheferense eka vanhu hinkwawo lavatsongo na vakhumbheki lava faneleke eka xivandla xa nhluvukiso wa vantshwa. Matshalatshala ya hina ya nhlanganelo yo endla nhluvukiso wa vantshwa wu va wa ntiyiso, ya nyika masungulo yo twala ya Afrika Dzonga ro humelela na vutomi byo antswa eka vanhu hinkwawo.

Holoby ehofisini wa Vamanana,
Vantshwa na Vatsoniwa eHofisini ya Phuresidente

ii. RITORORHANGA HI XANDLA XA HOLOBYE WA VAMANANA, VANTSHWA NA VATSONIWA EHOFISINI YA PHURESIDENTE

EAfrika Dzonga, vantshwa va vumba ku hundza xanharhu xa tlawe wa vanhu, na lava nga eka tlawe wa vukhale bya 15 ku ya fika eka 34 va endlaka 34.7% wa vanhu (Tinhlayonhlayo ta 2020 Afrika Dzonga Mbalango wa Vanhu wa Nkarhi wa le Xikarhi). Ku tekela leswi enhlokweni, vantshwa va ya emahlweni va langutana na mitlhontlho ya siriyasi, naswona ya nkoka exikarhi ka yona i xiphiko xa mpfumaleko wa mitirho. A hi xitatimente xa le hansi leswaku ntlhontlho lowu wu fikelerile xiyimo xa mpfilumpfilu. Mbalango wa Kotara yin'wana na yin'wana wa Mitirho (QLFS) wa kotara yosungula ya 2020 wu kombisa leswaku nkayivelo wa mitirho wu yimile eka 30.1% lowu a ku ri mpimo wa le henhla wa nkayivelo wa mitirho ku sukela 2008. Xo vilerisa swinene, mpimo wa nkayivelo wa mitirho ya vantshwa lava nga na malembe ya 25 ku fika eka 34 a wu hundza davulu eka wa tlawe wa malembe ya 45 ku fika eka 54(37.3%) vs 17.5%). Swa nyanya loko u langutisa mpimo wa mpfumaleko wa mitirho wa vantshwa lava nga exikarhi ka malembe ya 15 ku fika eka 24, lowu yimeke eka 59.0% hi Q1 ya 2020, lowu a w uvula leswaku eka vantshwa va'nwana na van'wana va 10 kwolomu ka 6 wa vona a va nga tirhi.

Xifaniso lexi nga laha henhla xa chavisa, eka malembe ya le xikarhi ka 15 na 24; lava a va nga ri ku tirheni, ku dyondza kumbe vuleteri(NEET), va yimile eka nhlayo yo tshukisa ya kwolomu ka 3.5 wa mamiliyoni. Mpimo wa nkayivelo wa mitirho wu le henhla swinene eka vavasati lavatsongo, na vantshwa lava nga eka matikoxikaya lava langutanaka na mintlhontlho yo hambana eka lava tshamaka emadorobeni. Hi ku engetela, vantshwa lava tsoniweke va ya emahlweni va langutana na mintlhontlho yikulukumba loko va lava mitirho tanihi leswi va talaka ku ka va nga katsiwi na ku tsan'wiwa.

Leswi nga laha henhla a kova tinhlayonhlayo ntsena, loko munhu o sungula ku vekela swikandza eka tinomboro leti hinkwato, xiphiko xi va xa ntiyiso. Lava i vanhu lava nga na ku tshembha, milorho, na vuswikoti, lava a va ta va va karhi va ngenisa xiave eka vaakindhawu na tiko ra vona. Xiyimo xa vantshwa lava xi nyanyisiwile hi ntungu wa Coronavirus hi 2020, lowu chavisaka hanyelo ra vona na ku hanya, ngopfungopfu vantshwa lava nga na mavabyi yo godzombela. Xiyimo xi tika swinene hi ku tekela enhlokweni ku ya ehansi ka ikhonimi ya misava leswi nga eku teni.

Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa (NYP) 2030, yi ringanyeta swilaveko swa pholisi ku tiyisisa nhluvukiso, ntiyisiso, na ku humelela ka vantshwa va hina hi nkarhi wa ntungu na le ndzhaku ka ntungu. Yi bumabumelo xilaveko xa vanghenisi va xandla va nkoka eka sosayiti, ku nga, mfumo swiyenge swa phurayivhete na swa vaaki, ku ndlandlamuxa vutinyiketi bya vona eka ku endla leswaku nhluvukiso wa vantshwa wu va eka xiyimo xosungula. Hambi tinhlamulo ta swiyenge swin'wana eka ntungu, I swa nkoka leswaku ntirho wa hina wu kongomisa eka ku tiyisisa vuhlamuri na ku kombisa mimbuyelo ya kahle, leswi nga ta va na mimbuyelo yo heta nkarhi woleha Hi tshembha leswaku hi ku ngenelerisa vanhu lavatsongo tanihi vanghenisi va xandla va misingiriko, hi ta va eka ndlela leyi lulameke yo vuyelerisa no hatlisisa ntiyisiso wa vona wa ikhonimi.

Nhlamulo ya nkoka na xirateji xo humelela i ku tiyisisa vuswikoti bya vandla ku hatlisisa nhluvukiso wa vantshwa na vutirhisani exikarhi ka mfumo, mabindzu, minhlango ya vaaki, na vanhu lavatsongo. Leswi i swa nkoka tanihi leswi tiko ri tirhaka hi ku hatlisa ku tihana na mintlhontlho leyi yaka emahlweni leyi langutaneke na ndhawu ya nhluvukiso wa vantshwa, leswaku hi ta kuma swipfuno swa tlawe wa vantshwa lowu ndlandlamukaka na ku yisa Afrika Dzonga emahlweni.

Ndza tsaka leswaku Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa eka ku pfuxeta NYP, yi tihlanganisile na vantshwa na minhlango leyi rhangeriweke hi vantshwa na leyi tirhelaka vantshwa eka swiyenge hinkwaswo. Vutihlanganisi byebyo byi endlile ho moya wa vuxaka bya tindzawulo, na ku ringeta ku aka nkatsano wo tiya wa vanhu lowu nga ta tiyisisa leswaku mpfuxeto wa NYP i tshalatshala ra ntirhisano, leri akiweke hi swingheniso swo huma eka swiyenge hinkwaswo swa sosayiti. Leswi swi ta, tiyisisa vutihlamuleri bya vanghenisi va xandla hinkwavo eka vantshwa ku ri hava ku kanakana. Ndza tiboha, ku seketela DWYPD Rhavi ra Rixaka ra Nhluvukiso wa Vantshwa ku tiyisisa leswaku ri tirha ntirho wo kambisisa no pimanyeta wo landzelerisa nsimeko wa NYP 2030 hi ndlela leyi faneleke.

iii. Swikhenso hi Mulawuri-Jenerali

Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa (DWYPD) ya khensa swinene vurhangeri lebyi nyikiweke hi Holobye na Xandla xa Holobye eka ku vumba Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa ya 2020-2030. Xiave lexikulukumba xo pfapfarhuta tsalwa ra masungulo na ku tiyisisa nkoka wa nkandziyiso wo hetelela lowu endliweke hi Dok R. Bernice Hlagala, Nkul Emmanuel Kganakga, Nkul Calvin Mkasi, Oltman Fourie, Nkul Rudzani Neshunzhi, Mologadi Leboho, Man Aluwani Mudau, Man Nhlanhla Manzini na Nkul Nkululeko Mahlangu swa khensiwa. Ndzawulo yi tlhela yi tlangela vutirhisani bya ntiyelo bya Ejensi ya Nkwama wa Tlawwa wa Nhlangano wa Matiko (UNFPA) ehansi ka vulanguteri bya Mulawuri wa Tiko, Man Beatrice Mutali, Man Tlangelani Shilubane na Man Precious Magogodi. Ku khensa ko hlawuleka ku ya eka swirho swa Xipanu xa Rheferense xa Xithekiniki, lexi a xi ri na vutihlamuleri byo endla vulanguteri bya phurojeke leyi na ku tiyisisa vutihlanganisi na vakhumbheki lava faneleke. Vuyimeri bya TRT byi katsa: Man Lato Mabaso (COGTA), Man Laila Ncwana (DTIC), Man Pebetse Maleka (Timali ta Tiko), Man Hanlie Nel na Nkul Fanani Manungu (DPSA), Man Rebecca Sikhosana (DHET), Man Kgomoetso Moalusi na Nkul Surprise Mokgope (DWYPD), Man Malebo Mekoa, Man Sandisiwe Tsetetsi (NYDA), Nkul Thembinkosi Josopu (SAYC), Man Sino Moabalobelo (BUSA), Nkul Luvuyo Manyi na Nkul Thobela Maponya (BBC), mufi Dok KJN Karel (UNISA), Prof Arianne De Lanoy (UCT – SALDRU), na Dok Raymond Raselekoane (UNIVEN). Vatihi vo huma eka Huvo ya Ndzavisiso wa Sayense ya Vanhu (HSRC): Dok Mokhantšo Makoe, Precious Tirivhanu, Mathias Fubah Alubafi na Ntombizodumo Mkwana, na yena u tirhile swinene ku pfapfarhuta na ku pfluxeta tsalwa leri.

Ku tiyisisa vunwini bya rixaka na ku amukela, a ku ri na tinhlangeletano ta vutihlanganisi lebyi anameke na bya le handle na swiyenge swa nkongomiso wa vantshwa eka tindzawulo ta rixaka, Tihofisi ta Vaholobyenkulu eka swifundzankulu hinkwaswo swa kaye, timasipala, vaaki na minhlango ya xiyenge xa phurayivhete. Na vantshwa hi voxwe hi ku tirhisa tindzawulo ta vhidio na ta fisikali. Mikanelo ya le rivaleni na ya ntiyiso ku suka eka tipulatifomo ta vutihlanganisi totala, swi fikelerile swiave swa nkoka hi vakhumbheki lava va nkoka hinkwavo, swa khensiwa. Hinkwavo va tisile etafuleni mavonelo ya nkoka eka timhaka leti khumbhaka vavanuna na vavasati lavatsongo eAfrika Dzonga na ku fuwisa tsalwa ra pholisi. Ndzawulo yi tshembhela eka vakhumbheki hinkwavo, hi un'we na un'we na loko va hlanganile, ku ya emahlweni va ava mahungu na ku tivisa pholisi leyi, ku fikelela vanhu lavatsongo hi xitalo hi laha swi kotekaka hakona.

NYP 2030 yi seketeriwa hi tiphila ta pholisi leti landzelaka, na “Fourth Industrial Revolution” (4IR) leyi kombisiweke tanihi nkongomelo wo hlanganisa eka tiphila leti hinkwato ta pholisi:

- a) Dyondzo ya nkoka, swikili na mikarhi ya vumbirhi.
- b) Cinco wa ikhonomi, vubindzu, na ntumbuluxo wa mitirho.
- c) Ntlakuso wa rihanyu ra miri na miehleketo ku katsa hunguto ehenhla ka mitungu.
- d) Nkondletelo wa rixaka no aka rixaka.
- e) Xiyenge lexi pfunaka na ku hlamula eka nhluvukiso wa vantshwa.

Ku simeka hi ndlela leyi pfunaka NYP 2030, Ndzawulo yi ta tumbuluxa endlelo ra M&E. Hi tshembhela eka vakhumbheki hinkwavo ku nghenelela, eka ku veka mimbuyelo ya xiyenge xa le henhla, mimbuyelo na swikombo swa ntshikelelo ku landzelerisa ku simekiwa ka NYP 2030. Holobye na Xandla xa Holobye ehofisini ya Phuresidente lava nga na vutihlamuleri bya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa, va tiyisisile nakambe vutinyiketi bya vona tanihi varhangeri va swa tipolitiki eka nhluvukiso wa vantshwa, ku ya emahlweni va langutisisa ku hatlisisa ku simeka. Xohetelela, hi khutaza vakhumbheki hinkwavo ku ya emahlweni va veka eka xiyimo xosungula ntiyisiso wa vanhu lavatsongo no tirhisa NYP 2030 tanihi xitirho lexi nga na nkoka xo bumabumela, lexi lavaka ku endla cinco wa kahle wo heta nkarhi woleha evuton'wini bya vantshwa.

Mulawuri -Jenerali wa Ndzawulo ya Vamanana,
Vantshwa na Vatsoniwa

1. HIKOKWALAHOKAYINI PHOLISI YA RIXAKA YA VANTSHWA EAFRIKA DZONGA?

Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa ya 2020-2030 (NYP 2030) i pholisi ya swiyenge swotala leyi kongomiseke eka ku endla mimbuyelo ya kahle ya nhluvukiso wa vantshwa eka vanhu lavatsongo eka xiyenge xa mfumo wa muganga, wa xifundzankulu wa rixaka eAfrika Dzonga. Yi tumbuluxiwele hi DWYPD hi ku tirhisana na vakhumbheki votala na vanhu lavatsongo. I pholisi ya vantshwa hinkwavo vo hambanahambana va tiko, leyi tumbuluxiweke hi xikongomelo xo lulamisa swihoxo na mpfumaleko wa vululami wa khale na ku tirhana na mitlhontlho leyi yaka emahlweni na leyintshwa na leyi tumbulukaka leyi va langutanaka na yona. Pholisi yi tumbuluxiwele tanihi leswi misava hinkwayo a yi hlalula eka ntungu wa Covid 19 lowu nga na ntshikelelo wo ka wu nga ri kahle eka vanhu hinkwavo, ku katsa vanhu lavatsongo. Phuresidente u tivisile Pulani yo Vuyelerisa ku Vumbanakambe Ikonomi ku hunguta ntshikelelo wo ka wu nga ri kahle wa ntungu. Pholisi yi tekela enhlokweni leswaku ku vekanakambe switirhisiwa eka xiyimo xosunguls swi ta katsa nhluvukiso wa vantshwa ku karhi ku tekeriwa enhlokweni yin'wana ya mimbuyelo leyi ku nga kongomisiwangiku eka yona ya minghenelelo ya ntungu eka dyondzo ya vantshwa, ku ngenisa xiave eka ikhonomi, na rihanyu ra miri na miehleketo. Mbango wa ikhonomi wa sweswi wu tisa opochuniti yo antswisa no vumbanakambe ikhonomi ku endlela ku katsa hi xitalo na ndzingano.

Pholisi leyi ya vantshwa ya 2020- 2030 yi aka eka ti NYP to sungula na ta vumbirhi ta Afrika Dzonga, leti angarheleke nkarhi wa 2009- 2014 na 2015 – 2020, hi ku landzelelana. Ti antswisa no pfluxeta tipholisi ta khale hi ku kombisa mintlhontlho ya sweswi na leyintshwa leyi vantshwa va Afrika Dzonga va nga langutanaka na yona. Yi tekela enhlokweni mintiyiso ya swa matimu leyi tiko ri langutanaka na yona, hi xitalo ku nga nkulo wa ikhonomi wo nonoka na swiphiko swa Afrika na misava leya ha hlulakaka hinkwayo. NYP ya 2020-2030 yi tlhela yi kombisa vuswikoti byo endla mali eka vanhu lavatsongo tanihi vuswikoti lebyi nga se tirhisiwaka lebyi faneleke ku tirhisiwa leswaku sosayiti hinkwayo yi ta vuyeriwa.

Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa (2020-2030) yi na mahungu ya tipholisi to hambanahambana ta rixaka na ta matiko mambe na marimba ya milawu. Marimba ya Rixaka ya katsa Vumbiwa bya Afrika Dzonga, Pulani ya Nhluvukiso wa Rixaka (NDP 2030), Marimba ya Rixaka ya Vukorhokeri bya Vantshwa(2002), Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa(NYDA)Nawu wa No. 54 wa 2008, NYP 2009-2014, NYP 2015-2020, xiviko xa mpimanyeto xa nkarhi wa le xikarhi hi ku simekiwa ka NYP 2015-2020 Mpfluxeto wa 25 wa malembe, na Pulani yo Vuyelerisa ku Vumbanakambe Ikonomi. Marimba ya le handle ya katsa Chati ya Vantshwa va Afrika (2006), Nongonoko wa Nhlangoana wa Matiko wa Migingiriko ya Vantshwa eka lembe ra 2000 na le ndzhaku(1995), Swikongomelo swa Nhluvuko wa Nkarhi wo Leha(SDG), Chati ya Vantshwa va Afrika (2006), nkunguhato wa bindzu na xitirateji xa SADC, Pulani ya Migingiriko ya Matiko ya Ntiyisiso wa Vantshwa, na switirho swin'wana swa rixaka na swa matiko ya le handle swo hambanahambana.

NDP yi tiyisisiwa eka xivono xa Vumbiwa xa sosayiti yo humelela, ya xidimokirasi, yo pfumala xihlawuhlawu xa rimbewu, xihlawuhlawu xa rixaka na ya ndzingano. Ku nga se fika 2030, pulani yi lava ku tumbuluxa sosayiti yo katsiwa leyi akaka eka vuswikoti bya vaakitiko va yona va migingiriko. Yi akiwa hi ku tshembha leswaku vantshwa va Afrika Dzonga va na vuswikoti byo hunguta vusweti na mpfumaleko wa ndzingano eka malembekhume lama landzelaka. Leswi swi lava endlelo rintshwa- leri sukaka eka vuakatiko byo pfumala migingiriko ri ya eka sosayiti leyi katsaka vanhu na ikhonomi laha vanhu va nga varhangeri va migingiriko ya nhluvuko wa vona vini, va seketeriwa hi mbango lowu kotekaka.

Pholisi leyi yi ringanyeta minghenelelo leyi kondletelaka nhluvukiso wa kahle lowu heleleke, wa vanhu lavatsongo tanihi vanhu na tanihi swirho swa mindyangu, vaaki, sosayiti ya Afrika Dzonga na misava hinkwayo, hi ku tekela enhlokweni leswaku loko vuswikoti bya vanhu lavatsongo bya vutumbuluxi, swikili, matimba, vutivi, na vutivinkulu swi tirhisiwa kahle, Afrika Dzonga ri nga humesiwa eka mitlhontlho yinharhu ya vusweti leyi yaka emahlweni, mpfumaleko wa mitirho, na mpfumaleko wa ndzingano. Eka xiyimo lexi, NYP 2030 yi vekisa eka ntlakuso wa vuswikoti bya vanhu lavatsongo ku cinca ikhonomi na tiko.

Tanihi xiphemu xa endlelo ro simeka, Xitirateji xa Nhluvukiso wa Vantshwa lexi Hlanganisiweke(IYDS) na Rimba ra Nkambisiso na Mpimanyeto (M&E) swi ta tumbuluxiwa ku nga se hela tin'hwetl ta (4) hi ku landzela ku pfumeleriwa ka pholisi leyi. IYDS yi ta hlaluselela hi vuxokoxoko leswi vanghenisi va xandla vo hambanahambana va nga ta hlanganisisa xiswona matshalatshala ya vona eka ku simeka minghenelelo leyi kombisiweke. Rimba ra M&E ri ta nyika tlawa wa swikombo wa xiyimo xa le henhla ku landzelerisa ku simekiwa ka pholisi hi ku simeka tiejente eka swiyenge hinwaswo swa mfumo. Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa (DWYPD) yi ta tirha ntirho wa yona wa vulawuri byo kambisisa, pimanyisa na ku odita NYP ya 2030, no tiyisisa vutihlamuleri eka vantshwa.

Ku endlela leswaku vanhu lavatsongo va kota ku hlulakisa na ku tekela enhlokweni vuswikoti bya vona, pholisi yi papalata malulamiso ya xihatla ya swiphiko lama hambukisaka nyingiso ku suka eka timhaka to tika ta vandla. A swi fanelanga swi voniwa tanihi ndzulamiso wa mintlhontlho hinkwayo ya nhluvukiso wa vantshwa, kambe tanihi xitirho xo bumabumela lexi kongomisa eka ku tiyisisa leswaku eka swiyenge hinkwaswo swa sosayiti, nhluvukiso wa vantshwa wu vekiswa eka xiyimo xosungula. Eka xiyimo lexi, pholisi yi hlaluselela xilaveko xo hatlisisa nsimeko hi ku tlakusa minghenelelo yo hambanahambana leyi nga na mbuyelo wa le henhla ku kota ku fikelela vantshwa votala va Afrika Dzonga. Leswi swi kumiwa hi ku tivisa minghenelelo yintshwa, ku tiyisisa leyi se yi nga kona, na ku tirhisana na vanghenisi va xandla lavakulu eka ku tlakusa na ku simeka. Vutinyiketi lebyi voniwaka, magoza yo nyika switirhisiwa, na vutihlamuleri hi vakhumbheki hinkwavo , va tirhisana na vantshwa swi ya emahlweni swi va swa nkoka.

2. NHLAMUSELO NA PHUROFAYILI YA VANTSHWA VA AFRIKA DZONGA

Ti NYP ta 2009, 2015 na 2030 ti hlamusela vanhu lavatsongo tanihi lava nga eka malembe ya 14 na 35. Hambileswi swotala swi nga cinca eka vanhu lavatsongo ku sukela ku sungula ka xidimokirasi hi 1994, nhlohletelo wa vukhale bya mpimo wa malembe ya 35 a wu cincanga hikwalaho ka xilaveko xo lulamisa minkandzingano ya khale etikweni. Nhlamuselo leyi ya vantshwa yi na ntiyelo na leyi kumekaka eka Chati ya Vantshwa va Afrika tanihi lava nga eka malembe ya 15 na 35 (Khomixini ya Nhlangoana wa Afrika, 2006). Ku ya hi Tinhlayonhlayo ta Afrika Dzonga (2019) vantshwa lava nga na malembe ya le xikarhi ka 15 na 35 va endla 37% ya vanhu va tiko (20 640 722) .

Vanhu lavatsongo va yimela xitirhisiwa xa tiko xa matimba, ntsena loko va seketeriwa na ku endliwa leswaku va va swirho swa mingiriko swa sosayiti. NDP ya 2030 yi vula leswaku: "...ku va na vanhu lavatsongo swi nga va leswi pfunaka, ntsena loko vanhu vanyingi lava nga eka vukhale byo tirha va thoriwile. Tlhontlho i ku hundzuluxa leswi swi va nkavelo wa demogirafiki. Leswi swi ta koteka ntsena loko nhlalo ya vanhu lava nga eka vukhale byo tirha va nga thoriwa eka mingiriko yo endla" (2012: 98). Kambe mikhuva ya swa mfuwo, swa politiki, na ikhonomi yi ya emahlweni yi bakanyela etlhelo maAfrika Dzonga lavatsongo, yi tekela enhlokweni ku ngenisa xiave eka ikhonomi tanihi mfanelo ya vanhu lavakulu, na xilaveko xo ya emahlweni xa tipholisi na marimba yo simeka lama nyikaka nyingiso eka swivilelo swa vantshwa.

Eka ku vumba/dezayina minghenelelo ya vantshwa; minghenelelo leyi kongomisa eka vantshwa ya laveka ku endlela leswaku ma Afrika Dzonga lavatsongo hinkwavo va ngenisa xiave hi ndlela ya mingiriko na ku ngenenelela eka vutomi bya swa mfuwo wa vanhu, ikhonomi na politiki ya sosayiti. Hikwalaho, ku fana na tiNYP ta khale ku nga NYP ya 2030 yi tekela enhlokweni leswaku vanhu lavatsongo a hi tlawa wo fana, naswona wu tirhisa endlelo ro hambana, leri bumabumelaka minghenelelo leyi kongomisiweke eka ku ya hi tlawa wa vukhale (xik. Adolesente vs vantshwa lavakulu), tlawa wa rixaka, rimbewu, xiyimo xa vutsoniwa, vutivoko bya rimbewu, minxungeto. Mitlawa leyi yo kongomisa ya vantshwa leyi nga eka vukhale bya "vuntshwa" yi lulamisa swiphiko swa yona na swilaveko. Endlelo rero ri kongomisiweke ri ta lulamisa swilaveko swo karhi swa mitlawa yo hambanahambana, xikombiso LGBTQI+ vutivoko bya rimbewu eka vantshwa byi nga yisa eka mahika eka ku humesiwa eka ikhonomi na vanhu leswi fambelanaka na nkandzingano wa xivumbeko na tingana (Nyeck, Shepherd, Sehoole, Ngcobozi & Conron, 2019). Endlelo leri ro hambanyisiwa ri endla leswaku swi koteka eka NYP ku tekela enhlokweni tinhlamuselo tin'wana leti hlaluseriweke eka milawu leyi faneleke na tipholisi, to fana na nhlamuselo ya n'wana tanihi munhu loyi a nga eka vukhale bya malembe ya 18 eka Nawu wa Vana (2005), rimba ra pholisi ya adolesente na rihanyu ra vantshwa, na rheferense ya endlelo ra vululamisi bya vugevenga eka vadyohi lavatsongo tanihi lava nga exikarhi ka malembe ya 14 na 25 na ku hambana exikarhi ka munhu lontsongo na "muntshwa lonkulukumba". Loko ku ri na mahika man'wana na magoza ya pholisi lama tirhisiwaka hi ku anama eka mitlawa hinkwayo ya vantshwa, ku na xilaveko xo hambanyisa xikejili na muxaka wa nseketelo wa mitlawa yo hambana ya vantshwa lava kongomisiweke.

3. MAPFHUMBA YA SWITIRATEJI

3.1. Xivono

Xivono xa NYP 2030 i:

"nhluvukiso wa vantshwa lowu hlanganisiweke, lowu heleleke na lowu hetaka nkarhi woleha, lowu lemukaka hi mikandzingano ya khale, na swiyimo swa sweswi, na ku hambana eka ku aka vuswikoti bya vantshwa, leswaku va ta ngenisa xiave eka ku aka vutomi byo antswa eka hinkwavo".

3.2. Nkongomiso

Ntirho wa NYP 2030 i ku tlakusa mimbuyelo ya nhluvukiso wa vantshwa wa kahle eka ku hlaluseriwa swilaveko swa vanhu lavatsongo.

3.3. Xikongomelo

Xikongomelo xa NYP 2030 i ku tlakusa vuswikoti bya vanhu lavatsongo, leswaku va va na vutihlamuleri na ku va swirho leswi ngenisaka xiave eka tindhau ta vona na sosayiti.

3.4. Swikongomelo

Swikongomelo swa NYP 2030 i:

- Ku hlanganisa nhluvukiso wa vantshwa eka nxaxamelo wa tipholisi, minongonoko, na mpimanyeto wa rixaka.
- Ku hatlisisa mfikelelo wa vanhu lavatsongo eka tiopochuniti ta nkoka ta vanhu, politiki, na ikhonomi.
- Ku antswisa nhlangoana na ku fikelela vaphakeri va vukorhokeri bya nhluvukiso wa vantshwa.
- Vevukisa rendzo ro olova ra vanhu lavatsongo ra ku ya eka ku tiyimela.
- Byala no tiyisisa mfuwo wa vurhandzatiko exikarhi ka vanhu lavatsongo.
- Ku tiyisisa mavandla ya nhluvukiso wa vantshwa eka ku dilivhara tiphakeji ta vukorhokeri lebyi hlanganisiweke.
- Ku tirhisana na vantshwa eka ku aka Afrika Dzonga ro antswa, Afrika na misava yo antswa.

3.5. Mimbuyelo ya pholisi leyi laviwaka

Mbuyelo lowu laviwaka i wa vantshwa lava nyikiweke matimba lava nga na mahungu, vutivi, na swikili leswi nga ta endla leswaku va teka tiopochuniti na ku teka vutihlamuleri hi ndlela leyi pfunaka eka ku endla xiave xa nkoka eka nhluvukiso wa Afrika Dzonga ra xidimokirasi na ro humelela.

3.6 Mikhuva na milawu

Nhluvukiso wa vantshwa eAfrika Dzonga wu vumbiwele hi matimu yo leha yo lwela ku ka va nga katsiwi na xihlawuhlawu. Eka matimu ya hina hinkwawo, vanhu lavatsongo va tirhile tanihi nhlanguano na vafambisi va cinco, va ngenisa xiave hi ndlela ya migingiriko eka nhluvukiso wa sosayiti leyi katsaka vanhu na leyi nga na matimba hi tlhelo ra ikhonomi. Nhluvukiso wa vantshwa wu leteriwa hi xivono xo pfumala xihlawuhlawu xa rixaka na xihlawuhlawu xa rimbewu lexi akiwaka hi cinco, ku vumbanankambe, na nhluvukiso. Leswi swi endla leswaku mikhuva na milawu leyi landzelaka swi va na nkoka eka vantshwa va hina tanihi leswi yi seketeriweke eka NYP 2030:

3.6.1 Mikhuva:

Pholisi ya vantshwa yi tlakusa mikhuva leyi landzelaka:

- **Tiejente ta cinco.** Vanhu lavatsongo i switirho na tiejente ta nhluvukiso wa vona vini. Vanhu lavatsongo va fanele va anakanyiwa tanihi tiejente ta cinco, ku nga ri vaamukeri va vukorhokeri bya mfumo vo pfumala migingiriko.
- **Nkoka na ndzhuti wa vantshwa.** Mphakelo wa vukorhokeri wu fanele wu kombisa ku xixima nkoka na ndzhuti wa vanhu lavatsongo. Vanhu lavatsongo va fanele va seketeriwa ku tumbuluxa vutivi bya vona lebyi va byi tekeleleke na vuswikoti.
- **Mpfuxeto wa vunene.** Ntlakuso wa pfuxeta vunene na moya hi ku fambisana na mikhuva ya Ubuntu na mikhuva ya nhlaviso.
- **Ntirhisano wa vanhu.** Vanhu lavatsongo i vanhu lava welaka ehansi ka nxaxamelo wa tinetiweke ta nkoka eka swiyenge swa le kaya, rixaka, rhijini na misava hinkwayo. i swa nkoka leswaku tinetiweke leti ta tiyisiwa ku va ti hundzuka tisisitame ta nkoka to seketela eka vanhu lavatsongo naswona ti kongomisa eka vantshwa va matiko ya le handle eka ku lulamisa swilaveko swa vona hi ndlela leyi pfunaka.
- **Ku nyika vantshwa matimba.** Minghenelelo yi fanele yi nyika matimba vanhu lavatsongo tanihi rifuwo ra nhluvukiso wa tiko hi ku tlakusa vutitshembhi bya vona leswaku va ta ngenisa xiave hi ndlela ya nkoka eka nhluvuko wa vona vini na wa sosayiti hi ku angahela.
- **Ndzingano.** Minghenelelo yi fanele yi lulamisa mimpfumaleko ya ndzingano eka rixaka, rimbewu na vutsoniwa na ku tirhisa tilense ta vantshwa.

3.6.2 Milawu:

Pholisi yi seketeriwa hi milawu leyi landzelaka:

- **Mfikelelo.** Vavasati lavatsongo na vavanuna va swiyimo swo hambanahambana va fanele va va na mfikelelo wa switirhisiwa na vukorhokeri leswi nga na nkoka eka nhluvuko wa vona lowu heleleke.
- **Nhluvukiso wa nkarhi woleha lowu kongomisaka eka rifuwo.** Rifuwo ra vanhu lavatsongo, xiyimo xa vuswikoti, na vuswikoti swi fanele swi makisimayiziwa leswaku va ta hlalula hi ndlela ya vuswikoti na leyi pfunaka eka mintlhontlho, va nga khompuromayizi vuswikoti bya rixaka ra nkarhi lowutaka ku fikelela swilaveko swa vona.
- **Hambano.** Minghenelelo yi fanele yi amukela swiyimo swo hambana leswi vanhu lavatsongo va humaka eka swona na ku tlangela mitirho leyi tirhiweke hi tiejente to hambana ta mahanyelo, xintu, mfuwo, na swa ximoya eka ku hluvukisa vavasati lavatsongo na vavanuna.
- **Vuhlamuri- eka swa rimbewu.** Migingiriko yo kongomisa leyi tlakusaka ndzingano wa rimbewu na ku tiyisisa leswaku vavasati lavatsongo i vatirhisani vo ringana eka vavanuna lavatsongo swi fanele swi simetikiwa ku lulamisa ku hambana loku kongomisaka eka rimbewu eka swiyimo swa politiki, ikhonomi ya vanhu na mfuwo.
- **Heleleke.** Ntiyelo eka xiyenge xa nhluvukiso wa vantshwa wu lava ku tiyisisa leswaku swilaveko swo hambanahambana swa vanhu lavatsongo swa fikeleriwa naswona ntokoto wo fikelela vukorhokeri lebyi va byi lavaka, loko va byi lava, wa olova na va lowu heleleke laha swi kotekaka hakona, ku tiyisisa leswaku va kuma vutivi lebyi lavekaka, swikili na ntokoto lowu lavekaka ku tiyisisa rendzo ro olova ro ya eka vutomi bya vukulukumba.
- **Nhlanganiso.** Vanghenisi va xandla vo hambanahambana, vo fana na mfumo, minhlanguano ya vaaki, na xiyenge xa phurayivhete, va laveka ku hlanganisa matshalatshala ya vona ku tiyisisa ntshikelelo wukulukumba eka ku seketela nhluvukiso wa vanhu lavatsongo.
- **Nkayivelo wa xihlawuhlawu.** Migingiriko ya nhluvukiso wa vantshwa a yi fanelanga yi hlalula ehenhla ka vantshwa ku ya hi vukhale, rimbewu, rixaka, vutivelo bya swa rimbewu, vutsoniwa, kumbe muxaka wihi kumbe wihi wa xihlawuhlawu tanihi leswi swi seketeriweke eka Vumbiwa.
- **Ku tekaxiave na ku katsiwa.** Mavandla/tindzawulo ta vukorhokeri ti fanele ti dezayina tipholisi, switirateji, na minongonoko na vanhu lavatsongo, va avelana mahungu, va tumbuluxa tiopochuniti, no va katsa eka ku teka swiboho tanihi vatekaxiave va migingiriko eka nhluvuko wa vona vini na nhluvuko wa tiko.
- **Ndzulamiso.** I swa nkoka ku tsundzuka tindlela to hambanahambana leti vanhu lavatsongo va khumbhekeke na ku ya emahlweni va khumbheka hi mpfumaleko wa vululami na swona swi fanele swi lulamisiwa hi tipholisi ta ndzingano, minongonoko, na mphakelo wa switirhisiwa.
- **Ku humelela.** Nhluvukiso wa vantshwa ku fanele ku va ku pfuna vantshwa leswaku va humelela ku suka eka ku tshuka

- **Vuhlumuri.** Vaphakeri va vukorhokeri bya nhluvukiso wa vantshwa va fanele va hlamula eka swilaveko na swivilelo swa vanhu lavatsongo na ku tirha hi ku tsakela ka vona, leswaku va ta endla mimbuyelo ya kahle ya sosayiti na misava hinkwayo.
- **Nkondletelo wa rixaka.** Minghenelelo ya nhluvukiso wa vantshwa yi fanele yi tlakusa ku katsiwa ka vanhu lavatsongo tanihi xiphemu xa nkoka xa xivumbeko xa vanhu hi ku va katsa eka migingiriko ya xidimokirasi no aka rixaka.
- **Nka-vuciva.** Mavandla na minhlango leswi ngenenelelaka eka nhluvukiso wa vantshwa swi fanele swi tirha hi ndlela ya nkavuciva na ya vutihlamuleri.
- **Vukorhokeri bya vantshwa.** Vanhu lavatsongo va fanele va ngenenelela eka migingiriko ya nkoka leyi vuyerisaka vaaki, loko va karhi va tumbuluxa matitwelo ya vona ya vurhandzatiko na vuswikoti bya vona hi ku dyondza na ku tirha.

4. NHLUVUKO LOWU ENDLIWEKE EHENHLA KA TIPHOLISI TA KHALE

Nhluvukiso wa vantshwa na ku nyika matimba swi vumba nkongomiso wa nkoka eka minghenelelo ya mfumo. Xiviko xa mpfuxeto wa 25 wa malembe xi kombisa mifikelelo leyikulu hi mayelana na ntlhanu (5) wa tindhawu ta nkongomiso wa xitirateji leti vekikele eka xiyimo xosungula ta tipholisi ta vantshwa ta 2009-2014 na 2015- 2020, leti ku nga:(i) dyondzo, swikili, na mikarhi ya vumbirhi; (ii) ku tekaxiave eka ikhonomi na cinco; (iii) rihanyu na rihanyulerinene; (iv) nkondletelo wa rixaka no aka rixaka; na (v) xiyenge xa nhluvukiso wa vantshwa lexi pfunaka no hlamula.

Loko ku hleriwa nhluvuko eka dyondzo, swikili na mikarhi ya vumbirhi, xikongomelo i ku antswisa mifikelelo wa dyondzo ya nkoka leswi pfulaka vuswikoti bya vanhu lavatsongo hi ku aka vuswikoti bya vona. Afrika Dzonga ri endlile miantswiso eka ku tlakusa mifikelelo eka dyondzo na vuleteri. Leswi swi seketeriwa hi mimbuyelo leyi kumiweke ya dyondzo, leyi yaka emahlweni yi antswa. Kwolelo ka 52% wa lava nga na malembe ya 24 etikweni va hetile Giredi 12, hambileswi swi nga ha riki ehansi loko ku fananisiwa na 70% eka matiko yotala lama nga eku hluvukeni. Mpimo wa Rixaka wo pasa wa xikambelo xa “National Senior Certificate” (NSC) wu ndlandlamukile ku suka eka 75.1% ihi 2017 ku ya eka 78.2% hi 2018, na mpimo wo yisa emahlweni wa 81,3% wo pasa wu kumiwile hi 2019, phesenteji ya mapaselo ya le henhla lama rhekhodiweke eka malembe ya 25 lamo hetelela. Ku sukela 1994 ku fika 2016, ku ve na ku ndlandlamuka ka vadyondzi lava nga na minthwaso ya tidyondzo ta le henhla ku suka eka 1.7 wa mamiliyoni ku ya eka 3.6 wa mamiliyoni. Kuya emahlweni, exikarhi ka 1994 na 2016, ntsariso etiyunivhesiti wu lavile ku davula, na ndlandlamuko wo suka eka 495356 ku fika eka 975 837. Mbalango wa 2013 wa Mindyangu wu yile emahlweni wu pimanyeta leswaku 705 397 wa swichudeni swi tsarisile eka tikholeji ta TVET hi 2016. Hi ku hela ka 2018, nhlayo ya swichudeni leswi a swi tsarisile eka Mavandla ya Dyondzo ya le Henhla ya Mfumo a ku ri 1 036 984 (Tinhlayonhlayo hi Dyondzo na Vuleteri bya le ndzhaku ka Xikolo eAfrika Dzonga, 2017). A ku tlhela ku va na ku ndlandlamuka ka ku ngenisa xiave hi mitlawa ya vantshwa lava a va tsan’wiwa eka dyondzo eka swiyenge hinkwaswo eka malembexidzana mambirhi lama hundzeke, ngopfungopfu eka dyondzo ya le purayimari na sekondari ya le hansi, Hi ku engetela, ku na mifikelelo wo antswa wa switirhisiwa swa dyondzo na vukorhokeri na tiopochuniti ta dyondzo eka vadyohi, leswi kondletelaka ku hlanganisiwa ka vona nakambe eka sosayiti. Hi ku angarhela, ku kuma dyondzo swi ya emahlweni swi antswa na ku ndlandlamuka ka ku ngenisa xiave eka dyondzo ya le hansi leswi hlamuseriweke eka tipholisi to hambanahambana to seketela leti simekiweke hi mikarhi, ku katsa ku simekiwa ka Nawu wa Swikolo swa Afrika Dzonga wa 1996 lowu endleke leswaku swikolo swi va swa nsindziso ku sukela eka Giredi 1 ku ya fika eka 9.¹

Nseketelo wa mali lowu ndlandlamuxiweke hi mfumo eka vadyondzi va swisiwana, hikwalaho ka swikolo leswi nga hakeriseku nchumu na Xikimi xa Mpfuneto wa Mali eka Swichudeni swa Rixaka(NSFAS) wa swichudeni leswi ringanelaka leswi lavaka mali, wu lulamisa mpfumaleko wa ndzingano wa ikhonomi eka vanhu lowu tikombiseke eka mikarhi ya xihlawuhlawu, na vantshwa va vantima lava a ku ri vona lava a va tsan’wiwa. Vandla ra #FeesMustFall, leri laveke leswaku dyondzo yo pfumala xikoloni yi endlwa ya mahala eka swichudeni hinkwaswo eka tiyunivhesiti ta mfumo, leswi vangeke leswaku mfumo wu tivisa mphakelo wo ringana R57 wa mabiliyoni ehenhla ka malembe manharhu (2018/19-2020/21), ku hakelela dyondzo ya mahala eka swichudeni leswi humaka eka mindyangu ya tlawa wa vatirhi ya vusweti, leyi nga na muholo wa le ndyangwini wo ringana R350 000 loko wu hlanganisiwile.

Mfumo wa Afrika Dzonga wu tivisile tipholisi totala na milawu ku nyika mifikelelo na nkoteko eka switirhisiwa swa ICT, ku tlakusa ku tirhisiwa ka ti ICT eka mavandla ya dyondzo ku hluvukisa vantshwa. Nhluvuko lowu wu cinciwa no kavanyetiwa hi xihatla hi ku sungula ka “Fourth Industrial Revolution” leyi nga na mbango lowu nxaxamelo wa vutumbuluxi byintshwa na tithekinoloji leswi hlanganisa swiyimo/misava ya fisikali, ya xidijiti na ya ntivovutomi eka tidyondzo na ntivomisava swi tirhisiwa ku lulamisa leswi hi hanyisaka swona, ku tirha na ku tirhisa. 4IR yi lava leswaku vantshwa va nyikiwa swikili swa thekinoloji na swa xidijiti na mbango wa pholisi lowu endlaka leswaku vantshwa va tekaxiave eka vutumbuluxi bya xidijiti lebyi humelelaka na tiikhonomi ku katsa migingiriko ya “globalised block chain-based na “Biga Data”. Ku ya hi Butler –Adam (2018), Vutlhari byo Endliwa byi ta siva mitirho yotala ku tlula loko yi byi endla- na mitirho yo hundza hafu ya namuntlha leyi hundzukaka ya vutlhwari eka malembe ya 35 lama landzelaka.

Eka xiyimo lexi nga laha henhla, ku katsiwa ka vantshwa va Afrika Dzonga eka swa xidijiti swi tshama swi ri nhlohletelo wa nkoka, hikuva swi vikiwile ku va swi ri switori swikulukumba swo humelela, leswi kombaka ku simekiwa ka vuswikoti ka swibumabumelo swa Pulani ya Migingiriko ya Mitirho ya Pholisi (IPAP) 2018/19/2020-21. Leswi kombisa nhluvuko eka ku simekiwa ka swibumabumelo swa IPAP, leswi tlakusaka nkulo wa swilo swa xidijiti na ku tumbuluxa sosayiti ya xidijiti. Hinkwaswo

1. Lefapha la Thuto ya Motheo (2020). Report on the 2019 National Senior Certificate Examination. Available at: <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/Reports/2019%20NSC%20Examination%20Report.pdf?ver=2020-01-07-155811-230>

leswi a swi pfuna eka ku tiyisisa leswaku a ku ri na (i) rimba leri kotekaka ra nkulo wa swilo swa xidijiti (ii) switirhisiwa leswi lavekaka ku rhurhela “sosayiti ya xidijiti”; (iii) mfikelelo wa hinkwavo wa swikhedzakhedzani swa xidijiti na sofwere; na (iv) nkhutazo wa vutumbuluxi bya xidijiti. Xitiriteji xa Rixaka xa E-Strategy lexi kandziyisiweke hi 2017 a xi languteriwele ku aka ku ya emahlweni eka ku humelela ka IPAP. Pulani yi ya emahlweni yi tsundzuxa leswaku loko hundzuluko wa xidijiti ku ri nchumu wa nkoka wa pholisi ya Afrika Dzonga ya nhluvukiso wa mitirho, swilaveko swa khale swa swikili swi siva endlelo ra xiyenge xa dyondzo. Hikwalaho, swi tisa mintlhontlho na ku tisa yitsongo, na ku tsema tiopochuniti eka ikhonomi ya le kaya” (Ndzawulo ya Mabindzu, na Vumaki na Vuswikoti IPAP, 2018 p. 101).

Ku tiyisisa ku tekaxiwe eka ikhonomi na Cinco, mfumo wu simekile minongonoko yo hlayanyana ya mitirho ya mfumo, leyi kongomiseke eka vantshwa, ku katsa: Nongonoko wa Mitirho ya Vaaki (CWP), Nongonoko lowu Ndlandlamuxiweke wa Mitirho ya Mfumo (EPWP), Mabindzu ya Vukorhokeri bya Vantshwa va Rixaka va le Matikoxikaya (NARYSEC), mabindzuntirhisano ya vantshwa na mabindzu ya vantshwa (xik. NYDA leyi nyikiweke mali), Nongonoko wa Vukorhokeri bya Vantshwa, vuleteri bya swikili (xik. Vudyondzelantirho lebyi nyikiweke mali hi tiSETA), mitirho, Mali, Mali ya Xibalo xa Ntirho, (ETI), na Vukorhokeri bya Mitirho ya Vantshwa (YES). Swikombiso swin’wana swa nhluvuko wa ikhonomi ya vanhu swi katsa tiopochuniti leti tumbuluxeriweke vantshwa hikwalaho ka EPWP, YES na ETI, vubindzu, miantswiso eka rihanyu na ntsako wa vanhu lavatsongo. Ku sukela N’wendzambahala 2018, eka 4.3 wa mamiliyoni ya mitirho ya EPWP leyi tumbuluxiweke, 2 wa mamiliyoni a yi kongomisiwele eka vantshwa.

Vukorhokeri bya Mitirho ya Vantshwa (YES) i gingiriko leri vumbiweke hi vutirhisani bya swiyenge swa mfumo, phurayivhete na swa vaaki lebyi kongomiseke eka ku ndlandlamuxa ku thoriwa ka vantshwa. Byi kongomisa eka vantshwa lava khale a va tsandzisiwele/pfumatiwele exikarhi ka malembe ya 18 ku fika eka 35 hi ku nyika ntokoto wa ntirho ku ringana lembe rin’we, byi nyika vanhu lavatsongo nkarhi wo kombisa vuswikoti bya vona. Mfikelelo wa byona lowu rhekhodiweke i 33986 wa tiopochuniti ta mitirho leti tumbuluxiweke ku sukela eka mabindzu ya 662, lama sayineke na nongonoko hi Nyenyankulu 2020. Ku ve na nhluvuko, lowu vangiweke eka ETI, lowu sunguleke ku tirha hi 2014. ETI yi ve na mbuyelo wa kahle eka nhlayo ya mitirho ya vantshwa, yi seketela 645 973 wa mitirho ya vantshwa ku nga se fika Nyenyanyani 2017. I gingiriko ra pholisi leri tshembhisaka leri nga tirhisiwaka ku hluvukisa mitirho ya vantshwa. ETI yi fanele yi tiphina hi ku phurofayila kukulukumba exikarhi ka vathori ku khutaza ku thoriwa hi vanhu lavatsongo. Hambiswiritano, minongonoko leyi yi lava M&E ku ndlandlamuka na ku ya emahlweni.

Vantshwa va kombisile mavonelo ya kahle hi leswi nga ta humelela swa kharikhulamu leyi pfuxetiweke ku fananisa mitirho yintshwa na mintwanano leyi kulaka ya leswaku dyondzo na nhluvukiso wa swikili swi fanele swi seketela nhlohetelo wa vantshwa ku ngenisa xiawe eka swikongomelo swa sosayiti na ku vuyeriwa ku suka eka tiopochuniti leti nyikiweke hi swiyenge swo hambanahambana swa ikhonomi. Swiyenge swa ntshovelo ku katsa swa vumaki, mayini, malwandle na mavandla ya mfumo swi hava tipulani ta nhluvukiso wa vantshwa naswona xiyenge xa phurayivhete xi fanele xi khutaziwa ku ngenisa xiawe eka ETI: *“...swotala swi fanele ku endliwa ku dyondzisa mabindzu hi nhlohetelo wa xibalo. Hi fanele hi va na “nxaxamelo” wa tikhoso leti tikholeji ti faneleke ku ti nyika – leswi swi ta tiyisisa leswaku vuleteri a byi kongomisi eka tikhoso leti nga fambelaneku na vanhu lavatsongo.”*

Mabindzu ya Nhluvukiso wa Vumaki na Ejensi ya swa Timali ya Mabindzu Lamatsongo swi nyiketile hlanganelo wa mali ya R 2.7 wa mabiliyoni ku nyika mabindzu lama vini va wona ku nga vantshwa mali. NYDA na yona yi seketerile nxaxamelo wa mabindzu ya vantshwa na mabindzuntirhisano. Mabindzu yotala ya vantshwa ya vuyeriwele ku suka eka ku kuma na minongonoko ya nhluvukiso wa mabindzu ya mfumo na xiyenge xa phurayivhete. Magoza lama tekiweke hi xiyenge xa mfumo, , yo fana na ku vekisa eka switirhisiwa, swi nyikile matimba ku thoriwa ka vantshwa eka vuaki. Ku tirhisa ku suka eka mali ya nhluvukiso wa swikili swi languteriwa ku ndlandlamuka hi 3.6% lembe na lembe ehenhla ka nkarhi wa le xikarhi. Vulawuri bya Xiyenge xa Dyondzo na Vuleteri (ti SETA) byi ta nyika mali eka minongonoko ya swikili, vudyondzelantirho, mitirho-dyondzo na vudyondzelantirho na ntokoto wa ntirho. Hi ntiyiso, nhlayo yi salela endzhaku eka Nkongomiso wa Ntwanano wa Vantshwa wa 5% wa vandla hinkwaro, naswona ku tekiwa eka ntirho wa nkarhi hinkwavo swa ha hambana. Vadyohi va khale lavatsongo va ya emahlweni va langutana na mintlhontlho yo engetela ya ku pfumaleka ka mitirho na tirhekodo ta vugevenge hikwalaho ka ku khomiwa ka vona. Nseketelo lowu nga ringanelangiku wa nyikiwa eka vona ku endlela leswaku va kota ku thoriwa naswona leswi swi yisa eka mahanyelo yo dyoha nakambe, swi karhi swi tsan’wa matshalatshala ya mpfuxeto wa Ndzawulo ya Vululami na swa Makhotsa.

Hi ku ya hi xiviko xa mpfuxeto wa 25 wa malembe, hi ku ya hi swa mabindzu, ku ve na ku ndlandlamuka ka mabindzu lama vinyi va wona ku nga vantshwa, ku suka eka 595 000 hi 2015 ku fika eka 641 000 hi 2016.² Hi ku angarhela, mabindzu lama vinyi va wona ku nga vantshwa, ya ndlandlamukile hi 7.7%, na Gauteng leyi nga na kwolomu ka kotara (26%) ya mabindzu hinkwavo ya vantshwa eAfrika Dzonga. Nkulo lowu faneleke eka mahangalasele ya vukhale ya mabindzu lamatsongo wu vonaka eka mitlawa ya vukhale bya 20-24 (15.9%) na 30-34 (7.6%). Xohetelela, hi mayelana na mfikelelo eka misava, tinhlanyonhlayo ti kombisa leswaku exikarhi ka Dzivamisoko 1994 ku fika Nyenyanyani 2018, 4 903 030 wa tihekita ti hangalasiwele, hi ku tirhisa Nongonoko wo PhakelaNakambe Misava naswona vavuyeriwa vo ringana 306 610 va vuyeriwele, lava eka vona 35 615 (va nga ehenhla ka 10%) a ku ri vantshwa na 775 a ku ri vanhu lava va nga na vutsoniwa.

A ku ri na minghenelelo yo hlayanyana leyi a yi kongomisele eka ku antswisa rihanyu na ntsako wa vantshwa, ku katsa milawu leyi landzelaka, tipholisi, misingiriko na mapfumba ya mediya: (i)Nawu wa Nsivelo na Vutshunguri byo Xanisa Swidzidziharisi wa 70 wa 2008; (ii) Nawu wo Lawula Swimakiwa wa 83 wa 1993 (lowu nga na vuhundzuluxi na swinawana leswi wu fambaka naswona); (iii) ku tivisiwa ka vukorhokeri bya tindhawu hi ku tirhisa Gingiriko ra Rixaka ra Tiliniki ya lava nga eka Adolesente

2. <https://www.yes4youth.co.za/> (accessed on 18.03.2020)

(NAFCI) hi 1999 na endlelo ra vukorhokeri bya rihanyu ra vantshwa na lava nga eka adolescente; (iv) Nawu wo Hlawula ku Herisa Ndzhwalo wa Vuyimani wa 92 wa 1996; (v) ku tivisiwa ka vukorhokeri bya rihanyu ra xikolo hi ku tirhisa Pholisi leyi Hlanganisiweke ya Rihanyu ra Xikolo (ISHP); (vi) Mimpfuneto ya Vana; (vii) Pfhumba ra Vahluri ra 'She'; (viii) mapfhuma ya rixaka ya mediya yo fana na 'Soul City', 'Love Life' na 'Khomanani'; (ix) Kungu ra Rixaka ra Masitara wa Swidzidziharisi ra 2013-2017; (x) na pfhumba ra 'Ke Moja' (Ndzi kahle loko ndzi nga ri na swidzidziharisi); (xi) Pholisi ya Rixaka ya Rihanyu ra Vantshwa na lava nga eka Adolesente ya 2016-2020 na (xii) Tisenthara ta Nhlayiso ta Thuthuzela.

Tipholisi leti kongomisaka eka vantshwa na lava nga eka adolescente ti tumbuluxiwele ti kongomisa eka vutumbuluxi, minongonoko leyi kongomisaka eka vantshwa na tithekinoloji ku (i) ku tlakusa rihanyu ra miehleketo na ntsako na rihanyu ra lava nga eka adolescente na vantshwa, (ii) ku sivela madzolonga na ku xanisa swidzidziharisi, (iii) ku nyika vukorhokeri lebyi heleleke, lebyi hlangansiweke bya rimbewu na andziso, (iv) kambela na ku tshungula vanhu lavatsongo HIV na TB, na (v) ku hlayisa vavabyi eka vukorhokeri bya swa rihanyu hi ku seketela ku landzelela milawu ya vutshunguri; ku tlakusa swakudya leswi hanyeke kahle na ku hunguta ku nyuhela na ku nyika matimba lava nga eka adolescente na vantshwa ku nghenelela eka pholisi na ku nyika minongonoko ya rihanyu ra vantshwa. Mobisayiti ya B'WISE ya xiyenge xa rihanyu, leyi lonciweke hi 2017, i pulatifomo ya mediya ya vanhu leyi nyikaka vanhu lavatsongo mahungu hi timhaka to hambanahambana ta swa rihanyu. Ndhawu leyi yi na nkucetelo, yi pfumelela vanhu lavatsongo ku lavisisa hi timhaka ta swa rihanyu na ku kuma tinhlamulo hi xihatla. Hambiswiritano, mapfhumba man'wana lama hlamuselaka timhaka leti fambelanaka na rihanyu to fana na ntlulelo wa HIV, vuyimani bya vana lavatsongo, madzolonga ya swa rimbewu na timhaka ta masangu na ku tirhisa swidzidziharisi swi ve na ntshikelelo wutsongo, loko ku langutisiwa leswaku mintlhontlho yotala ya vanhu ya ha ri kona na ku ya emahlweni yi ndlandlamuka.

Nkongomiso eka nkondletelo wa rixaka no aka rixaka wu le ka ku tumbuluxa vun'we bya xikongomelo ku hlula mahika lama sivelaka ku humelela na ndzingano. Ku ngenisa xiave hi vantshwa na vuakatiko swi tala ku vumbiwa hi ku tirhisa mianakanyo ya ntshunxeko wa ikhonomi ya vuakatiko wo 'landzelela swileriso' na 'vutihlamuleri, loyi a nghenelelaka eka tipolitiki ta ntlovelo to fana na mavandla ya swa tipolitiki, ku vhota na migingiriko yin'wana ya mfumo (Makoe et al., 2018). A ku ri eka masungulo yalawo leswaku mfumo wu vumbile no va wu simekile Nongonoko wa Vukorhokeri bya Vantshwa va Rixaka (NYS) hi ku tirhisana na minhlango ya vaaki. Xikongomelo xa nongonoko i ku byala moya wa vukorhokeri na ku byala vuakatiko byo rhandza tiko hi ku nghenerisa vantshwa eka migingiriko ya vukorhokeri bya vaaki ku tlakusa mphakelo wa vukorhokeri, ku bohelela nkondletelo wa rixaka na ku pfuna vantshwa lava nga tirheku ku kuma swikili leswi fambelanaka na mitirho loko va karhi va hluvukisa vumunhu na swikili swa vurhangeri. Eka vantshwa lava pfumalaka mitirho na lava pfumalaka swikili, nongonoko wu nyika vatekaxiave nkarhi wo dyondza swikili swa xithekiniki leswi lavekaka ku ya eka xiyimo xa ntirho, dyondzo, kumbe bindzu. Exikarhi ka 2016/17 na 2018/19, nongonoko wu fikelerile vanhu lavatsongo vo hundza 127 000. Ku antswisa ntirhisano, ku nyika switirhisiwa na ku ndlandlamuxa mfikelelo wa NYS, Rimba ra Vukorhokeri bya Vantshwa va Rixaka ri tumbuluxiwele no nyikiwa mpfumelelo hi Khabinete.

Nakambe, hi mayelana na ku tekaxiave eka minhlawulo hi vanhu lavatsongo, ku ve na ku ndlandlamuka eka ntsariso wo vhota eka mitlawa hinkwayo ya vukhale bya vantshwa eka minhlawulo ya mfumo wa miganga leyi endliweke exikarhi ka 2006 na 2016, na minhlawulo ya mani na mani leyi endliweke exikarhi ka 2009 na 2014. Xotsakisa, tifigara to hetelela ta Khomixini yo Tiyimela ya Nhlawulo (IEC) ti rhekhodile ehenhla ka 500 000 wa vavhoti vantshwa lava tsariseke lava eka vona ehenhla ka 81% a va ri ehansi ka malembe ya 30. Ku tiyisisa leswaku vantshwa va teka vulawuri eka ku tekela enhlokweni xivono xa Vumbiwa, tibukutaswilelelo na swibukwana eka Nxaxamelo wa Timfanelo, mujeko wa Nhlango wa Afrika(AU) Mujeko wa Afrika Dzonga, na minfungho ya rixaka swi endliwele no hangalasiwa eswikolweni. Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo yi tshama yi ri emahlweni eka matshalatshala yo aka vutivoko bya rixaka na ku khjutaza ntwanano/nhlango. Hambiswiritano, leswi swi tshama swi ri mianakanyo yitsongo ya ku ngenisa xiave hi vantshwa tanihi leswi yi nga katseku swivandla swin'wana swa ximfumo na leswi nga riki swa ximfumo. Ku katsa tipulatifomo ta xidijiti leti vanhu lavatsongo va koxaka timfanelo na vutihlamuleri bya vuakatiko bya vona.

Nhluvukiso wa vantshwa wu tumbuluxiwele hi ku fambisana na nhlamuselo ya NDP ya mavandla ya mfumo lama fambisiwaka kahle na ku hlanganisiwa ku tiyisisa xiyenge xa nhluvukiso wa vantshwa lexi pfunaka na ku hlumula. Eka xiyenge xa vantshwa, mavandla lama tinyiketeke lama nyikaka vukorhokeri eka vanhu lavatsongo hi ku seketela nhluvukiso lowu heleleke, lowu hlangansiweke na wo heta nkarhi woleha, ya tumbuluxiwele ku sukela 1994, ku nga: Khomixini ya Rixaka ya Vantshwa (NYC) na Tikhomixini ta Vantshwa ta Swifundzankulu, Tihuvo ta Vantshwa ta Afrika Dzonga (SAYC), leti ku nga huvo yo angarhela ya minhlango ya vaaki, Nkwama wa Vantshwa wa Umsobomvu (UYF), Xiyenge xa Vantshwa eka DWYPD, Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa (NYDA), tiyuniti ta vantshwa/madesika eka swiyenge hinkwaswo swinharhu swa mfumo, na Tlawa wa Vantshwa lava Tirhelaka Phuresidente (PYWG). DWYPD yi ta va na vutihlamuleri byo hlanganisa na ku kambisisa ku simekiwa ka NYP 2030.

Nhluvuko lowu endliweke hi mavandla ya nhluvukiso wa vantshwa lama tumbuluxiweke ya katsa nhluvukiso wa tipholisi na switiriteji swa rixaka na swa swifundzankulu, vubumabumelo, nkucetelo, ku nyika pulatifomo yo ngenisa xiave hi vantshwa eka maendlelo ya nhluvukiso, ku tumbuluxa mitirho, nhluvukiso wa swikili ku kambisisa na ku pimanyeta ku simekiwa ka minongonoko ya vantshwa na nkunguhato wa nhlanganelo. Xiyimo xa nkoka xi tumbuluxiwele xa Tipholisi ta Rixaka ta Vantshwa hi 2009-2014 na 2015-2020, leti leteleke vakhumbheki va nhluvukiso wa vantshwa hi ku veka eka xiyimo xosungula tipholisi eka xiyenge. Xohetelela, rimba ra Nkambisiso na Mpimanyeto (M&E) leri tumbuluxiweke leswaku ri ta landzelerisa nhluvuko hi ku simekiwa ka pholisi ri hlamusela tlawa wa magoza lama tirhisiwaka ku hlela loko migingiriko ya nhluvukiso wa vantshwa yi

karhi yi fikelela mimbuyelo leyi laviwaka na loko yi lava vuxaka bya kahle na nsimeko wa pholisi.

5. MITLHONTLHO LEYI YAKA EMAHLWENI LEYI KHUMBHAKA VANTSHWA

Hikwalaho ka timhaka ta matimu ta sweswi na ta miehleketi ya vanhu na ikhonomi ya vanhu leswi khumbhaka mindyangu yotala eAfrika Dzonga, vantshwa votala va langutana na mintlhontlho yotala leyi nga landzelerisiwaka na thiroma leyi hlanganisiwaka na xihlawuhlawu, nkayivelo wa ndzingano lowu yaka emahlweni, vusweti, xihlawuhlawu xa rimbewu, na xihlawuhlawu. Nkayivelo wa mindzingano leyi yi na mimbuyelo leyi fumaka hikuva mhaka yin'wana na yin'wana yi yisa eka yin'wana. Xikombiso, vusweti bya vatswari na ntshikelelo swi yisa eka nkayivelo wa swakudya na mfikelelo wo ka wu nga ringaneli wa ku kula ka n'wana na nhlayiso ekaya, leswi vangaka mimbuyelo ya vusweti ya miehleketi na mahanyelo eka vana sweswo swi khumbha matirhelo exikolweni naswona swi nga yisa eka mimpimo ya le henhla yo tshika xikolo. Lava tshikeke xikolo va nge tsarisi eka mavandla ya tidyondzo ta le henhla naswona votala va kayivela nhlohetelo wo tsarisa eka tikholeji ta Dyondzo ya Vaaki na Vuleteri (CET) leswi yisaka eka ku langutela ntirho hi xiyimo xa le hansi. Vantshwa lava nga na vutsoniwa va langutana na mahika yotala ya mavandla eka dyondzo na opochuniti ya ntirho eka vutomi bya vona hinkwabayo.

5.1 Mimpimo ya le henhla yo tshika xikolo na cinco wa le hansi ku suka exikolweni ku ya entirhweni

Munghenisinkulu wa xandla eka vusiwana, nkandzingano, na nkayivelo wa mitirho exikarhi ka vantshwa eAfrika Dzonga i xiyenge xa le hansi xo kuma dyondzo na swikili. Tinhlayonhlayo ta ximfumo ta mfumo ti komba leswaku mimpimo yo tshika xikolo eka vadyondzi swi ndlandlamukile ku sukela eka Giredi 9 ku ya ehenhla, swi fikelela kwolomu ka 12% eka tiGiredi hinkwato ta 10 na 11.³

Phesenteji ya vanhu lava nga eka vukhale bya 20 wa malembe na ku hundza lava pfumalaka dyondzo yi yile ehansi ku suka eka 11.4% hi 2002 ku ya eka 4.5% hi 2018, loko lava nga na khwalifikhaxini ya ka Giredi 12 yi ndlandlamukile ku suka eka 30.5% ku ya eka 45.2% hi nkarhi wofana. Kwolomu ka mbirhi xa nharhu (66.4%) wa swichudeni leswi a ku ri swa ma Afrika, 22.3% a ku ri swa Valungu; 6.7% a ku ri Makhaladi naswona 4.7% a ku ri Malndiya kumbe maExiya. Vantshwa va Afrika, hi ku kongomisa, va tsanwiwile eka xiyenge xa swikili swa le hansi, ku nga ri hikwalaho ka ku kayivela swikili leswi lavekaka na nkayivelo wa dyondzo, kambe na hikwalaho ka ku va va kayivela vuxaka na vanhu leswi nga ta va hlanganisa na mitirho .

Mimpimo leyi antswisiweke yo ngenisa xiave exikolweni yi kavanyetiwa hi nkoka wa le hansi wa dyondzo na nkayivelo wa mfambelano exikarhi ka swikoxo swo lava ntirho na mphakelo. Layini ya swikili yi angarheriwile hi mahika lama tsan'waka mfikelelo wo ringana eka tiopchuniti eka malavelo ya ntirho. Swikili swa literesi na nyumeresi eka xiyenge xa dyondzo ya le phurayimari swi le hansi ka swa xiyenge xa matiko ya le handle. Amukelo wa le hansi na mimpimo yo pasa eka metse na sayense eka Giredi 12 swi sivela nkulo eka dyondzo ya le henhla, ngopfungopfu eka vumaki sayense na vutumbuluxi.

Kwolomu ka 52% wa lava nga eka vukhale bya 24 wa malembe etikweni va hetile Giredi 12, hambiswiritano, mbuyelo wa nkoka wa le hansi eswikolweni swa tipurayimari wu yisa eka ngeniso wa xiave wa le hansi eka swiyenge leswin'wana swa xikolo. Nhlayo yikulukumba ya vadyondzi va tshika xikolo va ri esekondari va ri hava National Senior Certificate (NSC) kumbe Giredi 12, Dyondzo yo yisa Emahlweni na Vuleteri (FET), kumbe xitifikheti xa Dyondzo leyi Kongomisaka eka Lavakulu na Vuleteri (ABET). Kwolomu ka 60% wa vantshwa va Afrika Dzonga va tshikile xikolo va nga se fika eka Matiriki(Giredi 12) kumbe va feyirile swikambelo swa vona swa ka matiriki naswona va sala va ri hava muxaka wa khwalifikhaxini ya dyondzo leyi tekeriwaka enhlokwani. Hi ku famba ka nkarhi, i xiphemu xitsongo xa vanhu lavatsongo xi hetaka Giredi 12 na ku sungula dyondzo ya le henhla ka xikolo na vuleteri ku kuma swikili swa xiphurofexini. Hi 2011, aku ri 31% wa vanhu lavatsongo lava heteke matiriki.

Endlelo ra swiyenge swotala ra laveka ku tiyisisa dyondzo ya le hansi, ku hunguta mimpimo yo tshika xikolo, no ndlandlamuxa mphakelo wa swikili eka swichudeni. Swin'wana swa swiringanyeto leswi vanhu lavatsongo va swi tiseke a ku ri leswaku maAfrika Dzonga votala va fanele va dyondza hi tindzimi ta vona tosungula, tanihi leswi ndzavisiso wu kombiseke leswaku vadyondzi va twa va tshamiseka swinene no tirha ku antswa loko va dyondzisiwa hi ririmi leri va ri tivaka swinene, leswi swi katsa ririmi ra swikoweto ra vanhu lavatsongo lava nga na vutsoniwa. Endlelo ri fanele ri tumbuluxa tindzimi leti kotekaka ta lava tshikele xikolo ku fikelela tiopochuniti ta dyondzo ya le ndzhaku ka xikolo no tiyisisa mimpimo yo antswa yo heta eka vuleteri bya swikili, loko ku karhi ku ololoxiwa nkayivelo wa swikili na ntokoto wa ntirho exikarhi ka vantshwa lava nga ehangle ka xikolo na van'wana lava nga eka nxungeto na vantshwa lava nga enghozini. Tiopochuniti ta vuleteri bya swikili swo hambanahambana na nseketelo wa mali eka vanhu lavatsongo lava nga na vuswikoti bya le hansi bya xikolo na vo huma eka mindyangu ya miholo ya le hansi na ya le xikarhi wa laveka. Nseketelo eka swikolo leswaku swi nyika dyondzo ya nkoka wa le henhla eka xiyimo lexi lavekaka eka ku dyondzisa no dyondza wa laveka.

Njhekanjhekisano hi Xitifikheti hi ku Angarhela xa Dyondzo (GEC) lexi ku nga ta va ntsundzuko wa ximfumo wa ku heta Giredi 9 i wa nkoka. Vantshwa va fanele va katsiwa tanihi vakhumbheki ku hlela ntshikelelo wa xitifikheti na leswi xi nga ta khutazisa swona vadyondzi ku suka exikolweni ka ha ri nkahi wa kahle.

3. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

Hi ku landzela swingeniso swo huma eka swiviko swa mfumo hi nkombiso wa NYP mavonelo man'wana ya timhaka ta nkoka hi vakhumbheki vo hambanahambana.:

“Ntlhontho wukulukumba lowu fambelanaka na nkavelo wa demogirafi (tlawa wa vantshwa) i wa leswaku nhlayo ya vanhu lavatsongo lava ngenhaka emitirhweni(xik. 790,000 vantshwa lava tsaleke swikambelo hi 2019) yi ya emahlweni y hundza nhlayo ya tiopochuniti leti tumbuluxiwaka hi mfumo na xiyenge xa phurayivhete. Leswi swi ringanyeta leswaku mfumo wu fanele wu anakanya minghenelelo leyi fikelelaka madzana ya magidi ku nga ri magidi kumbe makhume ya magidi ya vantshwa” (Xiviko hi Minhlangano ya Vaaki)

5.2 Xiyenge xa le hansi xa swikili na swikili swo ka swi nga fambelani

EAfrika Dzonga, ku heta tikhwalifihexini tihi kumbe tihi ta le ndzhaku ka xikolo swi antswisa ntshembho wo ngenhisa xiave eka ku lava ntirho. Ku katsiwa eka ikhonomi, na ku hunguta vusweti loko swikili swi hunguta ku pfumaleka ka ndzingano wa muholo. I nhlayo yitsongo ntsena ya lava tshikaka xikolo yi tsarisaka eka Tikholeji ta Dyondzo na Vuleteri bya Xithekiniki na Mitirho (TVET) kumbe ku va va ri na mfikelelo eka vuleteri byihi kumbe byihi bya le ndzhaku ka xikolo. Loko mimpimo yo ngenhisa xiave eka mavandla ya ti FET yi kurile, va ha kayivela hi nhlayo na nkoka ku fikelela swilaveko swa swikili swa ikhonomi. Hi 2018, I 780 000 ntsena wa maAfrika Dzonga lavatsongo lava a va tsarisile eka tikholeji ta TVET naswona hi 2030, minghenelelo ya pholisi yi fanele yi ndlandlamuxa ku tsarisa eka mavandla ya ti FET.

Maendlelo ya vusweti eka dyondzo ya le henhla ya khumbha mphakelo wa xiyenge xa le henhla xa mathwasana lava nga na swikili. Mfikelelo eka dyondzo ya le ndzhaku ka xikolo na vuleteri wu pimiwile eka lava nga tshika xikolo, na lava fikelelaka tiopochuniti leti a va lulamisiwanga ku ringanela entirhweni hikwalaho ka dyondzo ya nkoka wa le hansi na vuleteri leswi nyikiweke. Ntlhontho lowu langutaneke na dyondzo ya le ndzhaku ka xikolo i ku kuma ndlela yo pfuna vatshiki va xikolo votala lava nga ringaneleku ku ngenhisa eka dyondzo ya le henhla kumbe ku thoriwa ku kuma swikili. Nhlayo leyi ya le henhla ya vanhu lavatsongo lava tshikeke xikolo va ha ri vatsanana, va hava swikili swa xiphurofexini kumbe swa xithekiniki, leswi va endlaka leswaku va nga tholeki, loko kwolomu ka 60% wa vantshwa lava pfumalaka mitirho lava nga na malembe ya le hansi ka 35 a va se tshama va tirha. Ku ri hava ngenhenelelo lowu kongomisiweke, va ta tshama va nga katsiwi eka ikhonomi.

Hambileswi mianakanyo yo endla nhluvukiso wa vantshwa yi tiyisiseweke eka nkanelo wa Afrika Dzonga wa nhluvukiso wa vanhu, ku tiviwa switsanana hi vantshwa lava tsoniweke na leswi va yisaka xiswona eka vukulukumba ku suka eka vuhlangi. Ku suka evuhlangini, vanhu lava tsoniweke a va na mfikelelo wo ringana wa dyondzo hikwalaho va salela endzhaku hi nhluvukiso wa swikili. Mbalango wa Vaaki wa 2016 wu kumile leswaku 7.7% wa vanhu wa Afrika Dzonga va na vutsoniwa byo karhi; na ku tala ka vutsoniwa leswi nga ehansi eka vanhu lavatsongo (exikarhi ka 2.6% na 3.4% eka vukhale byo hambanahambana bya mitlawa ya vantshwa). Ntolovelovelo wa Rixaka wa Vutsoniwa wu ndlandlamukile nyana ku suka eka 7.5% hi 2011 ku ya eka 7.7% hi 2016. Pholisi ya vana lava nga na vutsoniwa i mpfumelelo wa Ndzawulo ya dyondzo ya le hansi na Ndzawulo ya nhluvukiso wa vanhu. Hambiswiritano, loko va fika eka xiyimo xa vantshwa va vonaka va selela endzhaku/va nga pfuniwi. Afrika Dzonga ri hava nawu hi vutsoniwa na vantshwa lava nga na vutsoniwa va langutana na xihlawuhlawu naswona va nga pfumala mfikelelo wa dyondzo ya le hansi. Byin'wana bya vutsoniwa lebyi ku katsa xiyimo xo tsandzeka ku dyondza a byi twisisiwi leswi vangaka leswaku vantshwa van'wana va siveriwa emakaya ya vona va nga ngenhisa xiave hi xitalo eka vutomi bya vanhu ku fana na ku ya eka tindhawu ta dyondzo, ku tlanga na ku va va tiyimela na ku kota ku lava mitirho.

Vantshwa va boxile swivilelo hi ku nga katsiwi ka vantshwa lava nga na vutsoniwa eka minongonoko yo tala na nhluvukiso na migingiriko. Va vurile leswaku *“Munhu loyi anga na vutsoniwa a nga amukeriwi eswikolweni na tiyunivhesiti”, naswona ku na xilaveko xo dezayina minongonoko leyi katsaka vantshwa lava nga na vutsoniwa”, na ku tiyisisa leswaku va katsiwa eka minongonoko hinkwayo ya vantshwa ya nhluvukiso na cinco na tiopochuniti”.*

5.3 Ntungu na mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa na moya wa le hansi wa swa vubindzu

Mpfumaleko wa mitirho, ngopfungopfu exikarhi ka vantshwa, wu tiyisisewile tanihi mpfulumpfilu wa rixaka hi Vulawuri bya vu6 na mpimo wa le henhla wa ku pfumaleka ka mitirho eka vantshwa wu hlamuseriwile hi ku langutisa eka hinkwaswo ku nga nkoxo na mphakelo. Swiyimo swa le henhla swa ku pfumaleka ka mitirho exikarhi ka vantshwa swi yisa eka matitwelo yo ka va nga katsiwi na furasitirexini na mintshikelelo yo ka yi nga ri kahle eka rihanyu ra miri na miehleketo, leswi vangaka swilo swo ka swi nga ri khale (De Lannoy, Graham, Patel & Leibbrandt, 2018). Leswaku tiko ri tisa cinco wo heta nkarhi woleha na wa nkoka, ri laveka ku anakanya switirho swo herisa hundziselo wa vusweti wo vangiwa hi rixaka. Ku va lotsongo hi xin'wana xa swiyimo swa nkoka swa vutomi laha nseketelo lowu ringaneleke wu nga tisaka ku hambana ka nkoka. Xilaveko xa politiki xa ntiyelo xa laveka ku hunguta ku pfumaleka ka mitirho ya vantshwa hikwalaho ka ikhonomi na mihundzuluxo yin'wana, ku tiyisisa mbuyelo wa kahle eka nkarhi wokoma, wa le xikarhi na woleha.

Ku ya hi mbuyelo wa Mbalango wa Vatirhi wa Kotara yin'wana na yin'wana (QLFS) wa kotara ya vumbirhiya 2020 lowu humesiweke hi Tinhlayonhayo Afrika Dzonga, mpimo wa ximfumo wa ku pfumaleka ka mitirho wu yimile eka 23.3%, lowu a ku ri antswiso loko wu fananisiwile na Q1, hambiswiritano, leswi a swi ri hikwalaho ka nhlamuselo ya mpfumaleko wa mitirho. Hi ku angarhela, mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa wu tshamile wu ri ehenhla swinene. Mpimo wa ku pfumaleka ka mitirho ya vantshwa va le xikarhi ka malembe ya 25 na 34 a wu ri ehenhla ka davulu eka wa lava nga eka vukhale bya malembe ya 45 na 54(37.3% vs

17.5%) eka Q1 ya 2020. Hi nkarhi wofana, mpimo wa mpfumaleko wa mitirho exikarhi ka vantshwa va malembe ya le xikarhi ka 15 na 24 a wu lava ku fikelela 60%. Mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa wu fikelerile xiphemu xa mpfilimpfilu eAfrika Dzonga naswona wu tshama wu ri yin'wana ya mintlhontlho yikulukumba leyi langutaneke na tiko. Hambiloko mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa ku nga ri xiphiqu xa Afrika Dzonga ntsena, vantshwa va Afrika Dzonga va le ka nxungeto swinene loko ku fananisiwa na misava hinkwayo. Xiviko hi "Spectator Index" xi nyika xiyimo mpimo wa mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa ESA tanihi lexi nga ehenhla misava hinkwayo. Votala se va hlanganile na malembe yotala yo tsan'wiwa loko va lava mitirho. Naswona leswi swi yisa eka thiroma ya ntlhaveko wa moya na miehleketo.

Vanhu lavatsongo votala va hetiwile matimba hi ku lava mitirho naswona a va le ku akeni eka masungulo ya swikili swa vona hikwalaho ka dyondzo na vuleteri hikwalaho, a va le ku tirheni, dyondzeni kumbe ku kuma vuleteri (NEET). Phesenteji ya vanhu lavatsongo lava nga eka vukhale bya le xikarhi ka 15 na 24 wa malembe lava a va ri eka NEET yi yimile eka 34.1% hi Q1 ya 2020. Leswi swi yimela kwolomu ka 3.5 wa mamiliyoni ya vantshwa lava nga eka vukhale bya malembe ya le xikarhi ka 15 na 25. Ku ya emahlweni, ku na cinco wa rimbewu lowu vilerisaka eka mpimo wa NEET, lowu nga ehenhla eka vaxisati ku ntlula eka vaxinuna lavatsongo. Loko ku fananisiwa na Q4 ya 2019, phesenteji ya vanhu lavatsongo lava nga exikarhi ka vukhale bya 15 na 34 lava a va ri eka NEET yi ndlandlamukile nyana hi 1.1% ku nga, ku suka eka 38.9% ku fika eka 41.7% hi Q1 ya 2020. Hi ku angarhela, mimpimo ya le henla ya ku pfumaleka ka mitirho yi voniwa exikarhi ka vantshwa lava nga na malembe ya 20-24 lava sungulaka ku lava ku nghena emitirhweni, vavasati lava tsongo vatele ku tlula vavanuna lavatsongo, Na vantshwa va maAfrika na Makhiladi va khumbheka ku tlula vantshwa va Valungu na vantshwa va maIndiya.

Vantshwa lava nga na vutsoniwa va phikizanela mitirho yo fana na vantshwa lava nga hava vutsoniwa naswona ku hava ndlela leyi boheleriwaka yo seketela ku simekiwa ka endlelo ro hunguta nhlalo hi mayelana na mitlawa leyi tanihi leswi swi languteriwaka hi Nawu wa Ndingano wa Matholelo wa No 55 wa 1998. Tiopchuniti ta mitirho ti navetisiwa eka mediya naswona a ti tekeli enhlokweni lava nga na vutsoniwa byo twa na ku vona. Ku sukela loko vutsoniwa byi nga nghenisiwanga emitirhweni ku katsa xiyenge xa mfumo, vantshwa lavatsongo lava nga voneku, va nga tweeku na ku va na vutsoniwa bya miri, va nge endli mimpikizano ya mitirho leyi nga kona. Tiopchuniti totala ta mitirho ti lava Kharikhulamu Vhitha yo thayipiwa(CV) ku nga anakanyiwa lava nga ta ka va nga koti ku tirhisa mavoko ya vona ku thayipa. Nsimeko wa magoza lama ngata endla leswaku vantshwa lava nga na vutsoniwa va hanya hi ku tiyimela na ku hoxa xandla hi xitalo eka swiphemu hinkwaswo swa vutomi wu fanele wu rhangisiwa.

Leti landzelaka i timhaka leti endleke leswaku vantshwa va nghenisa xandla hi xiyimo xa le hansi eka ikhonomi eAfrika Dzonga:

- a) Ikhonomi ya SA a yi ri eku hlanganeni na ku nonoka ka ikhonomi ku sukela 2014, na mpimo wa nkulo wa ikhonomi wa lembe na lembe lowu a wu tshamile eka 2%. Ku nonoka loko ku nga vangiwa hi ku hela ka ku tlakusiwa ka tihakelo ta swixavisiwa swotala hi 2011; ku nonoka eka ntirhiso wa mfumo na vuvekisi na mhaka ya vukungundzwana eka mavandla ya mfumo lamakulu leswi yaka emahlweni swi tshikelela hi ndlela yo ka yi nga ri kahle eka ntshembho wa muvekisi. Ku yisiwa ehansi leswi swa ha ku humelelaka eka ikhonomi ya SA hi tiejensi to nyika swiyimo swa khirediti swi endla leswaku xiyimo xi nyanya ku tshikelela.
- b) Ku ya emahlweni ka nhluvukiso wa ikhonomi swi siveriwa hi ku simekiwa ka vusweti ka tipholisi ta ikhonomi, matirhelo ya vusweti ya tiejensi leti nga enawini leti tumbuluxeriweke ku hatlisisa nhluvukiso wa ikhonomi ya vanhu, nkayivelo wa ntiyelo na nhlanganiso wa rimba ra pholisi leyi nga kona. Xikombiso, rimba ra ikhonominkulu a ri nga seketeli nkulo wa nkarhi woleha na ku tumbuluxa mitirho. Mithontlho yin'wana i ya leswaku swikweleti swa mfumo a swi ri eku tlakukeni , naswona vuvekisi hi xiyenge xa mfumo na phurayivhete a byi tshama byi ri ehansi, kutani swi sivele ku kula.
- c) Rivilo ra xihatla eka nhluvukiso wa thekinoloji ri ve na ntshikelelo wo ka wu nga ri kahle eka mitirho, ngopfungopfu eka swiyenge swa vumaki swa Ikhonomi ya Afrika Dzonga loko ku anakanyiwa maendlelo ya michini na vutlilawuri. Xiyenge xa sweswi xa 4IR xi tisa opochuniti na ntlhontlho tanihi leswi xi nga na vuswikoti byo kavanyeta vumaki byin'wana na byin'wana hikwalaho ka vutlilawuri bya xikayili xa le henhla. Leswi lavaka vuhundzuluxi eka swivumbeko swa mitirho. Vantshwa votala a va na swikili leswi fanaka na xivumbeko xa mitirho leyi va ku ya thekinoloji na ku lawuriwa hi swikili swa le henhla. Ku pfumaleka ka mitirho ya vantshwa swi ya emahlweni swi onha nhluvukiso wa swikili leswi lavekaka ku hlayisa nkulo wa ikhonomi.

Ku ya hi Tinhlayonhlayo SA, vantshwa votala va Afrika Dzonga va tala ku wela eka xin'we xa swiyenge leswinharhu: a va dyondzanga, a va tirhi, na ku va va nga tholeki. Hambikuri vanhu lavatsongo lava nga na malembe yotala va karhi va nghena xikolo na vona a swi talanga leswaku va thoriwa ku tlula vanhu lavakulu hikwalaho ka ku mpfumaleka ka ntokoto wa ntirho. Xankoka hi leswaku vantshwa lava nga na nthwaso wa dyondzo ya le henhla va na nkoteko wo antswa wo kuma ntirho ntsena loko dyondzo ya vona na swikili swi fambelana na swilaveko swo lava ntirho. Loko ku anakanyiwa xiyenge xa vuvekisi bya vanhu eka dyondzo ya le hansi na dyondzo ya xiyimo xa le henhla, Vantshwa va maAfrika Dzonga lava humaka exikolweni va ri hava swikili na lava nga na swikili a va laveki hi nhlalo ya le henhla eka ikhonomi naswona vumaki byi ta vuyeriwa ku suka eka minghenelelo leyi kongomisiweke leyi simekiweke ka ha ri na nkarhi ku kondletela ku kuma swikili swa ntirho na swikili swa vubindzu. Tinhlayonhlayo ti komba ndzhurho wa le xikarhi ka swifundzankulu wa vantshwa lava nga eka vukhale bya malembe ya 15 ku fika eka 29 eka madorobankulu ya le Gauteng na swifundzankulu swin'wana swo fana na KwaZulu Natal na Kapa Vupeladyambu ku suka eka tindhawu ta le matikoxikaya ku ya lava mitirho, na vutomi byo antswa. Vantshwa lava

rhurhaka va langutana na nxungeto wo langutana na vusiwana emadorobeni hikwalaho ka ku kayivela ka endlelo ra nseketelo va vanhu hi nkarhi wa ku famba ka vona; hikwalaho; ku fanele ku va na minghenelelo yotala yo ololoxa swiyimo swo kongomisa, minxungeto, na minxungeto ya varhurhi va vantshwa. Vavasati lavatsongo na vanhwanyanava le ka ntsandziso, tanihi leswi va endlaka vuningi bya vaxanisiwa va ntlhakiso wa vanhu leswaku va tirhisiwa hi timhaka ta ikhonomi na ku xanisiwa hi swa masangu.

Switsundzuxo leswi landzelaka ku suka eka swiviko swa vanhu eka NYP swi kombisa mavonelo man'wana ya timhaka ta nkoka hi vakhumbheki vo hambanahambana:

"Khomborakona, vanhu lavatsongo na tlawa hi ku angarhela wa SMME va tshamile va lwa ku fikelela mali ya SEFA(Ejensi ya Mali ya Mabindzu Lamatsongo), hikwalaho ka ku tsandzeka ku fikelela ku landzelela mimpimo yo karhi na swilaveko swotala na ntirho wo tsala lowu lavekaka lowu durhaka mali yotala ku hlengeleta. Leswi swi katsa ku fikelela van'watinkota ku pfapfarhuta nkunguhato wa mali leyi lavekaka na ku humesa tiphurojeke leti twalaka. Hikwalaho, swilaveko na khirayitheriya ya swikombelo swi fanele swi hundzuluxiwa". (Xiviko hi Masipala, 16 Nyenyankulu 2020).

Hi ku engetela, xiyenge xa sweswi xa 4IR xi na swiringanyeto hi vumundzuku bya ntirho wa vantshwa, mitirho ya tisisiteme ta dyondzo, na tipholisi ta vumaki. Loko ku ri na ku vhumbe ka mikavanyeto yikulukumba eka xivumbeko xa ntirho wa ntolovelo na ku hundzeriwa ka tisisiteme ta dyondzo, ku na xikopu xo tumbuluxa mitirho. Hikwalaho, ku tlhela ku va na xilaveko xo aka vuswikoti bya 4IR exikarhi ka vantshwa hi ku fambisana na ku tirhisiwa ka swilo eka inthanete eka swiyenge swa vumaki byo lawula swipfuno swa 4IR. Xiringanyeto lexi landzelaka xo huma eka xiviko xa vanhu hi NYP xi kombisa mavonelo man'wana ya timhaka ta nkoka hi vakhumbheki vo hambanahambana:

"Miantswiso na minhluvukiso leyi tlawahatiwaka tanihi 4IR yi teka mitirho naswona hambileswi hi seketelaka minhluvuko ya thekinoloji na yin'wana, tanihi vantshwa hi nga vutisisa nhluvukiso lowu hi khumbhaka hi ndlela yo ka yi nga ri kahle". Xiviko hi vandla ra rixaka ra vantshwa hi 16 Nyenyankulu 2020.

Yi tlhela yi sivela tiopochuniti tintshwa. Dataro yikulukumba yi vuriwa ku va golidi yintshwa kumbe oyili yintshwa. Dataro hi yona yi endlaka leswaku vutumbuluxi byi koteka na nhluvukiso wa tinhlamulo to ringanela xikongomelo ta vanhu na vaaki. Swi tlhela swi va swa nkoka leswaku yi fikeleleka eka vatumbuluxi va vuswikoti, averiwa no endliwa leswaku yi fikeleleka eka nawu wa mfikelelo wa hinkwavo.

Mpfilumpfilu wa Covid-19 na wona wu nyanyisile xiyimo xa mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa eAfrika Dzonga. Ikhonomi se a yi ri eka nkulo wo ka wu nga ri kahle, naswona lockdown, swi tlhandlekeriwa hi ku yisiwa ehansi hi khirediti, a swi nga koteki ku bohelela ku tumbuluxa mitirho na ku hlayiseka ka mabindzu lamatsongo na ya le xikarhi. Hi Khotavuxika 2020, tikhamphani totala a ti tivisile makungu yo rhithirencia vatirhi ku katsa mabindzu ya mfumo, vuhahisi na tikhamphani to aka, vuhungasi, ku wisa na vumaki bya malwandla. Eka swiyimo swin'wana, mabindzu ya pfalela makumu. Mabindzu lamatsongo lama mali ya wona yi nga hela ya ta khumbheka hi ndlela yo chavisa.

I swa nkoka ku ka hi nga ehleketeleli leswaku van'wamabindzu va vavanuna lavatsongo na vavasati, kumbe mitlawa ya rixaka ro hambana va langutana na swiphiko swo fana na vutiyi ku fana na un'wana na un'wana. Eka sosayiti laha votala, ku nga vavasati va vantima va tshamaka va nga katsiwi eka mitolovelo ya sosayiti, mfuwo na xintu, matshalatshala yo hlawuleka ya lava ku endliwa ku tiyisisa ku katsiwa eka swotala, ku nyika tiopochuniti to fana eka vavanuna lavatsongo na vavasati.

5.4 Mimbuyelo ya vusweti ya rihanyu ra miri na miehleketo

Vanhu lavatsongo lava hanyeke kahle va tala ku va lava nga na ntshovelo no ngenisa xiave eka nkulo wa ikhonomi ya tiko. eAfrika Dzonga, i swa nkoka ku ololoxa swiphiko leswi yaka emahlweni swa rihanyu na ntsako wa vantshwa ku katsa mavabyi yo tlulela, mintlulelo yo vangiwa hi timhaka ta masangu(STIs) na mimbuyelo ya rihanyu ro ka ri nga ri kahle ra masangu na andziso(SRH), swiphiko swa rihanyu ra miehleketo na ku tsandzeka ku tirha hikwalaho ka ku xanisa minchumu ya swidzidziharisi, vusweti, ku tsoniwa na ku xanisiwa, na madzolonga na ku vaviseka. Lexi tshamaka xi ri xa ntiyiso hi leswaku nxaniso wa minchumu ya swidzidziharisi ku nga va mbuyelo wa rihanyu ra miehleketo ro ka ri nga ri kahle na thiroma. Xin'wana xa swivilelonkulo swa rihanyu lexi talaka ku hunisiwa i xa vuvabyi bya rifuva(TB), handle ka ku va byi ri byin'wana bya vuvabyi lebyi fambaka emahlweni hi ku tlulela, lebyi vangaka rifu exikarhi ka vantshwa. Ku ya hi Tinhlayonhlayo Afrika Dzonga (2018:40), hi 2016, vuvabyi bya rifuva a ku ri byona a byi famba emahlweni hi ku vanga rifu eka tlawa wa vanhu va malembe ya le xikarhi ka 15 ku fika 24, byi vanga rifu hi kwolomu ka 7.0%. Byi landzeriwile hi vuvabyi bya (HIV) (lebyi nga va na vutihlamuleri bya rifu ra 5.7%). Hambileswi ku nga na swiyenge leswi yaka ehansi ka vuyimani bya vana lavatsongo ehenhla ka ntolovelo wa le henhla wa HIV exikarhi ka vantshwa eAfrika Dzonga, vuyimani bya vana lavatsongo byi tshama byi ri ehenhla. Hi ku ya hi Ejensi ya Aids ya Nhlangoana wa Matiko, hi 2018, mintlulelo yintshwa ya HIV exikarhi ka vavasati lavatsongo lava nga exikarhi ka malembe ya 15 ku fika eka 24 a yi ri ehenhla ka davulu exikarhi ka vavanuna lavatsongo (69 000 wa mintlulelo yintshwaexikarhi ka vavasati lavatsongo, loko ku fananisiwa na 25 000 exikarhi ka vavanuna lavatsongo). Hi ku angarhela, vavasti va na mpimo wa le henhla wo khomiwa hi vuvabyi bya HIV ku tlula vavanuna Vuvabyi bya HIV exikarhi ka vanhu va malembe ya 15 ku fika eka 49 eAfrika Dzonga a byi ri eka 20.6%, 26.3% exikarhi ka vavasati na 14.8% exikarhi ka vavanuna hi 2018. Ku hambana hi ntulelo wa HIV hi rimbewu swi tivisiwile swinene exikarhi ka vanhu lavatsongo lava nga na malembe ya 20 ku fika eka 24 naswona a wu ri ehenhla hikanharhu exikarhi ka vavasati ku tlula vavanuna. Ku humelela ka ntungu wa Covid 19 swi humesela erivaleni vanhu lavatsongo

lava hanyaka na HIV eka mpingu wa mavabyi ya nkarhi woleha.

Vumbhoni byo huma eka minhlelo ya xiyimo xa sweswi xa ntsako na rihanyu ra miri, miehleketo na miehleketo ra vantshwa byi komba leswaku ku na nxaniso wo tlula mpimo wa vulawuri byo tumbuluxa swidzidziharisi: swidzidziharisi, xihoko na fole, na xihoko lexi ku nga xona nchumu lowu xanisiwaka swinene eAfrika Dzonga. Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu yi tivisile Kungu ra Rixaka ra Swidzidziharisi, na mapfumba ya rixaka yo fana na 'Ke Moja' ku sivele no hunguta ku xanisiwa ka swidzidziharisi, kambe minghenelelo leyi yi ve na ntshikelelo wutsongo. Khabinete yi nyikile mpfumelelo wa Kungu ra Swidzidziharisi ra 2019-2024 ri tshembhisile cinco na ntirhisano wo antswa ku ringeta ku yimisa ku xanisiwa ka swidzidziharisi na minchumu hi vantshwa. Xiphiko xa tindhawu ta vutshunguri leti nga ringanelangiku, na khume (10) ntsena wa tindhawu ta vutshunguri leti tirhaka tiko hinkwaro, ringanyeta leswaku vana lava nga eka adolescente lava kumekaka eka ku xanisa swidzidziharisi va tshama va nga tshunguriwi naswona va ya eka vukulukumba bya vona na mimbuyelo ya swidzidziharisi ya nkarhi woleha yo ka yi nga tlheriseleki endzhaku. Ku tlhela ku va na nsimeko wa vusweti wa Nawu wa Nsivelo wa Vutshunguri bya Nchaniso wa Swidzidziharisi wa 70 wa 2008, ngopfungopfu hi mayelana na nhlamuselo yo yimisa tindhawu ta vutshunguri bya nxaniso wa swidzidziharisi leti nga tsarisiwangiku. Nawu wu le ku hundzuluxiweni naswona wu ta tlakusa nsivelo na nghenelelo wa nkarhi wa kahle. Ku ya emahlweni, swa tika ku pima nkoka wa ntshikelelo wa nghenelelo hikwalaho ka nkayivelo wa nkambisiso na mpimanyeto lowu nga hikwalaho ka datara leyi pimiwaka hi vukhale. Ku na swiphiko swintshwa na leswi humelelaka swo fana na ku tirhisiwa ka swidzidziharisi swintshwa, ku ndlandlamuka ka ku buriwa eka inthanete na ku tirhisiwa hi timhaka ta masangu hi vaendli va vugevenga hi inthanete hikwalaho ka ku ndlandlamuka ka misingiriko ya online hi vantshwa. Nsimeko wu ta lava vakhumbheki vo fana na Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu, Vulawuri bya Swidzidziharisi bya le Xikarhi, Ndzawulo ya Rihanyu, Ndzawulo ya Dyondzo ya le Henhla na Vuleteri na tihuvo ta rixaka na swifundzankulu ta byala ku vekisa eka minongonoko ya rihanyu ra vanhu, leyi kongomisaka eka timfanelo no hunguta ku vaviseka. Loko ku anakanyiwa swivumbeko swotala leswi lawulaka ku langutana na nxungeto wa xihoko na swidzidziharisi na ku kuma tidyondzo ku suka eka minghenelelo leyi nga kona, ku katsa leyi tivisiweke ehansi ka nhlamulo ya rixaka ya Covid 19.

Ku xanisa swidzidziharisi swi veka rihanyu ra vanhu lavatsongo eka nxungeto naswona swi nga vanga swiphiko swa vanhu swo fana na madzolonga, vugevenga, na ku hangalaka ka ndyangu na vanhu lavatsongo tanihi vaxanisiwa na vaendli va madzolonga. Vanhu lavatsongo votala va hlangana na madzolonga evuhlangini bya vona ku ya eka xiyimo xa adolescente hi xivumbeko xo ka xi nga ri kahle xa ntokoto wa vuhlangi lexi va khumbhaka eka swiyimo swo hambanahambana. Mintokoto ya vuhlangi yo ka yi nga ri kahle yi tala ku yisa eka mahanyelo ya madzolonga endzhakunyana evuton'wini naswona madzolonga lawa ya na ntshikelelo wo ka wu nga ri kahle eka sosayiti. Leswi swi tikombisa eka madzolonga ya vantshwa (ku lwa, mitlawa ya swigevenga, na mahanyelo yo chavisa hi swa masangu). GBV na ku dlaya vavasati i ntlhonthlo lowu kulaka lowu khumbhaka vavasati lavatsongo. Ku ya hi Holobywa wa Maphorisa, hi Nyenyankulu 2020, milandzu leyi mangariweke ya GBV a ku ri 37% ehenhla ka leyi mangariweke hi 2019.⁴

Ku ndlandlamuka ka GBV na mpimo wo xanisa minchumu swi nyanyisiwile hi xiyimo xa Covid- 19. Tanihi leswi tiko ri tirhisieka magoza yo sivele ku hunguta ku hangalaka ka xitsongwatsongwana, ku ve na ku pfariwa ka swikolo, na ku kavanyetiwa ka misingiriko leyi a yi endla mali na vukorhokeri bya nkoka. Hinkwaswo leswi swi endlile leswaku vavasati na vanhwanyana va langutana na ku tirhisiwa hi tlhelo ra swa masangu, ku pfinyiwa na madzolonga hi muringani. Ku nga va na mpimo wa le henhla wa mavabyi ya ntlovelo ya miehleketo yo fana na ntshikelelo, nchavo, na ku va na ndzhuti wa le hansi Kambe a va twisisiwi hi ndlela leyi faneleke naswona mpfuno a wu kona. Hi 2019 Nhlanguano wa swa Rihanyu wa Misava wu vikile mimpimo ya le henhla yo tidlaya (ku katsa miehleketo yo tidlaya na ku ringeta ku tidlaya) eka 12.8 hi 100 000 hi 2016 na vavanuna va Afrika Dzonga eka nxungeto wa le henhla wo tidlaya ku tlula vavasati.⁵

Vantshwa lava pfumalaka makaya, lava talaka ku vuriwa vana vo tshama exitarateni' na vona va tisa xivilelo lexi hlanganaka na mbango wa le kaya lowu nga seketeleku ntsako na rihanyu ra n'wana. I swa nkoka leswaku xihumelelo lexi xi tolovelekile ngopfu emadorobeni, loko ku fananisiwa na tindhawu ta matikoxikaya, laha mahanyelo ya vanhu na Ubuntu swi tshamaka swi karhi swi tiyisiwa swinene. Vantshwa lava pfumalaka makaya va tele ngopfu eka tindhawu ta le madorobeni tanihi leswi vantshwa va rhurhelaka emadorobeni ku ya lava tiopochuniti ku ri hava ku pfuniwa hi mindyangu ya vona. Tidyondzo hi ku pfumala kaya ti kumile ntlovelo wa le henhla wa mintokoto yo ka yi nga ri kahle hi nkarhi wa vuhlangi ngopfungopfu matimu yo ka vanhu va nga kuleli ekaya kumbe ku baleka ekaya. Ndlela yin'we yo tirhana na mhaka leyi i ku tisa vantshwa lava pfumalaka makaya swin'we no ringeta ku va pfuxeta na ku va endla leswaku va va na vuswikoti. Rimba ra pholisi ri pfumelela Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu ku tumbuluxa na ku kondletela ku simekiwa ka milawu ya swiyenge leyi faneleke leyi fambelanaka na ku hunguta vusiwana ku tiyisisa mindyangu, nsirhelelo wa vana na nhluvukiso wa vantshwa ku tiyisisa leswaku nsivelo na minongonoko ya nghenelelo wa nkarhi wa kahle ya simekiwa eka swiyenge hinkwaswo. Mitlawa yo hambanahambana ya vantshwa lava nga eka nxungeto ku fana na lava nga hava tindlu to ringanela (lava pfumalaka makaya va vatshami va le ka tindhawu leti nga riki ta ximfumo) va lava nkongomiso na ku sikiriniwa, ku kamberiwa na vutshunguri hi nkarhi wa mintungu.

5.5 Mitirho ya mfuwo na vutumbuluxi lebyi nga se tirhisiwaka

Misingiriko ya Mitlangu na mfuwo yi nga tumbuluxa vaakitiko lava hanyeke kahle na ku va na misingiriko, yi nga byala matitwelo ya vutinyungubyisi bya rixaka, na ku hoxa xandla eka nkondletelo wa rixaka na cinco wa ikhononi ya vanhu. Swiyenge leswi swi na vuswikoti byo ngenisa xiave eka nkulo wa ikhononi eAfrika Dzonga naswona swi le ku kokenikarinoko eka vantshwa va

4. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-04-09-is-gender-based-violence-not-a-serious-and-violent-crime-minister-cele/#gsc.tab=0>

5. <https://www.businesslive.co.za/bd/national/health/2019-09-09-sa-men-four-times-more-likely-to-commit-suicide-than-women-who-report-finds/>

Afrika Dzonga. Ku na xilaveko xo kongomisa eka ku kuma xipfuno xa makisimamu ku suka eka minongonoko leyi nga kona na migingiriko ya mitlangu leyi kunguhatiweke, vuhungasi, na vutshila na mfuwo. Swiyenge leswi swi na vuswikoti byo tumbuluxa no kurisa swikili, nyika mitirho na tiopochuniti ta swa vubindzu, na ku ngenisa xiave eka ku aka rixaka exikarhi ka vanhu lavatsongo. Swiyenge swa mitlangu na vutumbuluxi swi fanele swi kongomisa eka ku teka xiave hi vunyingi na ku kongomisa eka swilaveko swa vantshwa, ngopfungopfu eka dyondzo na nhluvukiso wa swikili, ku tumbuluxa mitirho na ku tlakusa mimbuyelo ya rihanyu etikweni hinkwaro. Ntirho wa mfuwo, nhluvukiso wa ndzhaka na ntlakuso eka nkondletelo wa rixaka na vumaki bya vutumbuluxi swi hlamuseriwile eka tindhawu to sungula ta pholisi.

Ntungu wa Covid-19 wu kombisile swiphiko swotala swa vatshila na vumaki bya vutumbuluxi hinkwabyo. Votala va vona na hava tikontiraka ta le ntirhweni, nseketelo wo pfumala ntirho, phenxeni, na rin'wana endlelo ra nseketelo. Tinhlamulo to lawula ntungu na switirho swa nawu swi fanele ku va kona ku pfuna vatshila ku sivele ku tirhisiwa

5.6 Ku onha ntirhisano wa vanhu na vuakatiko bya migingiriko

Vanhu lavatsongo eAfrika Dzonga va tumbuluxa vutivoko eka mbango wo tika lowu saleke wa xihlawuhlawu na mpfumaleko wa ndzingano eka tlhelo lerin'wana, na sosayiti ya le ndzhaku ka xidimokirasi leyi va languteriwaka ku tirhisa timfanelo ta vuakatiko eka tlhelo lerin'wana. Ku ya hi Mafumelo ya Stats SA, Mbalango wa Vuhlayiseki bya Vanhu na Vululami 2018/19 kwolomu ka henhla ka nhungu eka khume wa vanhu va tinyungubyisa kumbe va tinyungubyisa swinene ku va va ri maAfrika Dzonga, na kwolomu ka hafu wa vanhu lava tinyungubyisaka swinene hi ku va va ri ma Afrika Dzonga (Tinhlayonhlayo Afrika Dzonga, 2019). Vanhu va tekela enhlokweni nkoka wa nxaxamelo wa milawu ya xidimokirasi ku katsa minhlawulo yo ntshunxeka na ya kahle, mfanelo yo hlangana no kombisa ku vilela, xidimokirasi xa mikanerisano, vutihlamuleri bya nhlawulo, ntshunxeko wo vulavula, na ku tiyiselana hi tlhelo ra swa tipolitiki. Minhlawulo yo ntshunxeka na ya kahle ku tshama ku ri mianakanyo leyi nyikiwaka mpimo wa le henhla. Hambiswiritano, vanhu lavatsongo va titwa va nga katsiwi, hikwalaho ka mpfumaleko wa mitirho wa mpimo wa le henhla, na ku tsandzeka ka vona ku teka xiave eka ikhonomi. Mbalango wa Mafumelo, Vuhlayiseki bya Vanhu na Vululami, wu komba leswaku kwolomu ka 135 wa vanhu wa Afrika Dzonga va hlanganile na xihlawuhlawu malembe mambirhi ku nga se va na mbalango. Xihlawuhlawu xa rixaka xi hlanganile na votala kwolomu ka 6.8% loko xihlawuhlawu hikwalaho ka vutivoko bya rimbewu xi hlanganile na 0.1% wa vanhu. I swa nkoka ku tiva leswaku phesenteji yi nga ya ehenhla eka tindhawu tokarhi ta ntivomisava loko ku fananisiwa na ntlovelo wa rixaka. Mavandla ya mfumo lama kongomisaka eka vantshwa na minhlango ya vaaki ya laveka ku ngenisa xiave eka nkondletelo wa rixaka hi ku kongomisa eka pulani ya migingiriko ya rixaka ku lwa na xihlawuhlawu, xihlawuhlawu xa rixaka, ku venga vahlapfa, na minkantiyiselo leyi fambelanaka na yona eka minongonoko ya vona ku simeka. Hi ku angarhela, vanhu lavatsongo va kombisa swiyenge swa le hansi swa ntshembho eka mfumo na le ka vukorhokeri lebyi nyikiwaka hi mfumo.

Ku tirhana na mintlhontlho leyi nga laha henhla, pholisi leyi kongomisaka eka vantshwa leyi heleleke leyi tekelaka enhlokweni ku hambana ka vantshwa; leyi kongomisaka eka ku antswisa endlelo ra dyondzo; yi tlakusa swikili na tiopochuniti ta ikhonomi ku katsa mitirho na tiopochuniti ta swa mabindzu eka vanhu lavatsongo; sirhelela vantshwa lava nga eka nxungeto ku katsa na lava nga na vutsoniwa, lava nga riku eku dyondzeni, lava nga riki eku tirheni na ku endla vuleteri; tlakusa hanyelo lerinene leri sivelaka ku nyuhela, vuvabyi byo tlulela na byo ka byi nga tluleli na swiphiko swa rihanyu ra miehleketo; na ku tiyisisa mfikelelo eka mahungu ya rihanyu ra swa masangu na andziso na vukorhokeri lebyi nga riki na xihlawuhlawu xa rimbewu, bya laveka. NYP 2030 yi ta tlhela yi hlamusela nkunguhato wa mavandla ya mfumo, minhlango ya vaaki, xiyenge xa phurayivhete, na vantshwa eka matshalatshala ya vona ya vantshwa ku katsa ku tiyisisa nkondletelo wa rixaka, mavandla ya vaaki na ku hlanganisa eka sosayiti.

Ntshembho wa vuakatiko eka mavandla yo hambanahambana lama ngenisaka xandla eka vutihlamuleri, nkavuciva, ku ngenisa xiave eka xidimokirasi na mfikelelo wa vululami swi tshama swi ri nchumu wa nkoka eka sosayiti ya xidimokirasi laha swirho swi seketelaka tipholisi ta mfumo na ku hoxa xandla eka ku aka tiko ra vona ku katsa hi ku tinyiketa. Loko ku lahleka ka ntshembho wa vanhu eka mfumo wa rixaka ku ri xihumelelo lexi kulaka misava hinkwayo, swa vilerisa leswaku eAfrika Dzonga ntshembho eka endlelo ra swa tipolitiki wu ya ehansi ku ya emahlweni. Leswi swi nga hlanganisiwa na ku tsandzeka loku voniwaka hi mfumo, ku katsa rivilo ro nonoka eka ku tirhana na vukungundzwana eka mfumo. Nkayivelo wa nkavuciva lowu voniwaka na vutihlamuleri swi ngenisa xiave eka nkayivelo wa ku tsakela ka vantshwa na ku ka va nga ngeneleli ka nchumu.

5.7 Nhluvukiso wa switirhisiwa swa vantshwa wo ka wu nga ringanelanga na nhlanganiso wa vusweti wa vukorhokeri

Vutihlanganisi bya vantshwa byi kombisile mintlhontlho yo hlaya eka xivandla xa nhluvukiso wa vantshwa. Leswi swi katsa ku nga hlangani exikarhi ka swivumbeko swa nhluvukiso wa vantshwa, nkayivelo wa mimpfumelelo leyi nga erivaleni, na nkayivelo wa ku hambana exikarhi ka swiphemu swa politiki na swa vulawuri bya ntirho wa nhluvukiso wa vantshwa. Ku tlhela ku va na ku nyika switirhisiwa hi ndlela yo ka yi nga ringanelanga swa nhluvukiso wa vantshwa, ku suka eka vonelo ra swa mali na switirhisiwa swa vanhu. Hambiswiritano; ntirho wa vantshwa wu kongomisiwile eka ku ntlhontlha vonelo ra leswaku vantshwa i hika eka nhluvuko wa rixaka. Hi ndlela leyi, ntirho wa xivandla xa vantshwa wu kongomisa eka nhluvukiso lowu heleleke wa munhu lontsongo hi ku va seketela leswaku va fikelela swilaveko swa vona na ku fikelela vuswikoti bya vona ku nga landzeleriwi mintlhontlho leyi va langutanaka na yona eka nkarhi wa vukhale bya vona hinkwawo.

Hambileswi vuswikoti bya vanhu lavatsongo byi akiwaka hi ku endla ntirho wa vantshwa, xivandla lexi xi tshama xi nga tiveki na ku ka xi nga tekeriwi enhlokweni, handle ka ku va xi kondleteriwiwe ehansi ka phila hi xiyenge xo pfuna no hlamula xa nhluvukiso wa vantshwa. Ntirho wa vantshwa wu hlamuseriwa tanihi misingiriko leyi kongomisaka eka ku lava ku vuyerisa vanhu lavatsongo hi xikongomelo xo pfuna no tlakusa nhluvuko wa vona wa munhu na vanhu hi ku tekaxiave ka vona ko tinyiketa, naswona lowu fambisanaka na vuleteri bya vona bya ntirho na dyondzo ya ximfumo na akhademiki. Naswona wu nyikiwa hi minhlango na vantshwa. Ku pfumaleka ka rimba ra nawu ra ntirho wa vantshwa l vangwa ra nkoka loko ku langutisiwa mintlhontlho yotala leyi langutaneke na vanhu lavatsongo eka vutomi bya vona hinkwabyo eka swiyenge swa vanhu, vaaki, ndyangu na swa sosayiti. Dyondzo hi Hlagala (2012), yi hlamusela ku humelela ka ntirho wa vantshwa tanihi tinhlamulo ta swiphiqo swa vanhu leswi vangiwaka hi swiyimo swo tika swa tipolitiki ta vanhu. Hi ndlela leyi, vuxaka bya ntirho – vantshwa wu lava ntwisiso wo enta wa swiyimo swa vanhu na maendlelo ya tidyondzototala na nkongomiso wo hundzuluxa ntwisiso walowo wu va nhlamulo ya swiphiqo swa vanhu lavatsongo.

Hinkwaswo leswi swi vangile mbuyelo wa le henhla naswona vatirhi votala lava nga na ntokoto wotala na vuhiseki va sukerile ntirho ku ya lava mitirho yo antswa. Leswi swi vangile leswaku swiphiqo swa vantshwa swi kumeka swi nga ololoxiwanga swo fana na ku tshika xikolo, ku tirhisa minchumu ya swidzidziharisi, ku endla vugevenga, na ku pfumala makaya. Vanhu lavatsongo va laveka ku hluluka swikili leswi nga ta endla leswaku va kota ku endla micinco yo humelela na ku fikelela ku suka eka adolesente ku ya eka vukulukumba eka swiyimo swa vona swa vanhu na ikhonomi na tanihileswi swi hlamuseriweke hi pholisi leyi nga kona na malulamiso ya mavandla. Mpapafarhuto wa Tirhelo wa 1997 wa Nhlaysi wa Vanhu wu hlamusela endlelo ra nhlaysi wa vanhu ra mfumo wa nhluvuko laha vatirhi vo hambanahambana va nhluvukiso wa vanhu, ku katsa vatirhi va vantshwa, va nga ta simeka vukorhokeri byo hambanahambana eka swiyenge swo hambanahambana swa nghenelelo ku ololoxa swiphiqo swa vanhu leswi nga ta tumbuluxa matshalatshala ya nhluvukiso wa ikhonomi. EAfrika Dzonga, endlelo ro endla leswaku ntirho wa vantshwa wu va wa xiphurofexini ri sungurile hi va 1980, naswona ntirho wa vantshwa wu katsiwele eka NYP 2015-2020 tanihi nchumu wa nkoka wa maendlelo eka nhluvukiso wa kahle wa vantshwa.

6. TINDHAWU TA PHOLISI TO SUNGULA

6.1. DYONDZO YA NKOKA, SWIKILI NA NKARHI WA VUMBIRHI

Ku vekisa eka switirhisiwa swa vanhu i vuvukisi byi ri byoxe bya nkoka tiko rin'wana na rin'wana ri nga byi endlaka. Ku hava tiko leri nga cinca hi ndlela yo humelela ku suka "eka ku va lera ha hluluka" ku ya eka "leri hlulukeke" ku ri hava vanhu lava nga dyondza (NDP, 2012). Dyondzo yi fanele yi pfumelela vanhu lavatsongo ku aka vuswikoti na ku fikelela vuswikoti bya vona. NDP yi hlamusela leswaku xivono xa Afrika Dzonga xa dyondzo ku nga se fika 2030 i xa leswaku ma Afrika Dzonga va fanele va tlakusa mfikelelo eka dyondzo na vuleteri bya nkoka wa le henhla lowu kumiweke hi mimbuyelo ya nkoka ya dyondzo. Matirhelo ya vadyondzi va Afrika Dzonga eka swikambelo swa le handle leswi ringanisiweke ya fanele ya fananisiwa na matirhelo ya vadyondzi va matiko lawa ya nga swiyenge swo fana swa nhluvukiso. Sisiteme ya dyondzo yi fanele yi nyikiwa mitlawa yo hambanahambana na ku humesa vanhu lava nga na swikili swa le henhla lava faneleke eka swilaveko swo lava mitirho.

Mathwasana ya tiyunivhesiti ta Afrika Dzonga na tikholeji ya fanele ya va na swikili na vutivi ku fikelela swilaveko swa sweswi na swa nkarhi lowutaka swa tiko na micino ya ikhonomi ya misava hinkwayo, ku katsa tixifiti to lava ntirho leti vangiwaka hi 4IR. Swikili sweswo swi fanele swi katsa ku lunghekela ntirho, swikili swa olova, xithekiniki na swa vubindzu. Sisiteme ya dyondzo yi ta tirha ntirho wukulukumba eka ku aka sosayiti yo katsa, ku nyika tiopochuniti to ringana na ku hlayisa no sirhelela vantshwa va maAfrika Dzonga ku tekela enhlokweni vuswikoti bya vona hi xitalo, hi ku kongomisa lava khale a va tsan'wiwa hi tipholisi ta xihlawuhlawu, ku nga vanhu vantima, vavasati na vanhu lava tsoniweke. Nkongomiso lowu vekiweke wa xivono lexi wu katsa xiyenge xa TVET lexi angarhelaka 25% wa vantshwa lava ringanelaka, leswi vulaka ndlandlamuko ku suka eka 705 397 hi 2016 (Ndzawulo ya Dyondzo ya le Henhla & Vuleteri, 2018) ku fika eka 2.5 wa mamiliyoni ya maAfrika Dzonga lavatsongo ku nga se fika 2030. Amukelo eka dyondzo ya le henhla na dyondzo yo yisa emahlweni swi antswisiwile.

Afrika Dzonga ri lava vatirhi lava nga na swikili ku ndlandlamuxa nkulo wa ikhonomi. Swikili leswi swi katsa vainjhiniyere, van'waxiphurofexini va swa rihanyu eka mitlawa yo hambanahambana ya mitirho ku dilivhara nhlaysi wa rihanyu wa nkoka, vaendli va ndzavisiso na vatumbuluxi ku endla ntirho wa nkoka eka ku tumbuluxa swimakiwa swintshwa, na mitirho yintshwa na tindlela tintshwa to endla swimakiwa leswi nga kona hi ndlela yo chipa na hi ndlela ya vuswikoti, ku katsa ku dilivhariwa ka vukorhokeri bya mfumo. Masungulo eka dyondzo na ku dyondza i mhaka ya nkoka yo sirhelela ehenhla ka mimbuyelo yo ka yi nga ri kahle naswona ya na nkoka eka vanhu lavatsongo ku fikelela ntiyisiso wa ikhonomi. Vanhu lavatsongo, ku nga landzeleriwi xiyimo xa vona, va fanele va seketeriwa ku kuma dyondzo ya nkoka, na swikili ku humelela eka ikhonomi ya misava hinkwayo.

Ku tekela enhlokweni swikongomelo leswi, dyondzo ya masungulo na dyondzo, dyondzo ya le hansi, dyondzo ya le ndzhaku ka xikolo, na xiyenge xa vuleteri swi fanele swi antswisa ndzingano eka mfikelelo na nkoka wa mimbuyelo ya dyondzo na vuleteri na ku tirhisana na nhluvukiso wa vanhu na swiyenge swa vululami eka ku nyika minongonoko ya nkarhi wa vumbirhi leyi pfunaka eka vantshwa lava nga eka nxungeto. Tindzawulo hinkwato ta mfumo ku katsa na timasipala ti fanele ti va na tilenaxipi na minomngonoko ya mitirhodyondzo, leswi faneleke swi kambisisiwa ku ya hi tinhlayo, nkatselo, na nkoka. Cinco wo suka eka ku dyondza ku ya eka ku hola wu fanele wu olova, leswaku nkulo wa ikhonomi wu ta tshoveriwa hi tiko.

Minghenelelo leyi Ringanyetiweke:

6.1.1 Tiyisisa mfikelelo wa vanhu hinkwavo eka ECD ya nkoka na minongonoko yo dyondza ya vanhu hinkwavo

- a) Vuyisela, ndlandlamuxa, na ku kambisisa mphakelo wa mfikelelo wa nsindziso eka Nhluvukiso wa Dyondzo ya Masungulo (ECD).
- b) Antswisa nkoka eka swikolo swa mfumo hinkwaswo ku pfala vangwa exikarhi ka swikolo swa mfumo na swa phurayivhete.
- c) Nyika switirhisiwa na nseketelo eka vadyondzi lava tsoniweke ku ngenisa xiave eka minchumu hinkwayo ya vutomi bya xikolo na ku dyondza.
- d) Tivisa ririmi ra swikoweto na ntsalo wa mabofu eka sisiteme ya dyondzo eka hinkwavo, swi sungula eka xiyenge xa ECD.

6.1.2 Ku tumbuluxa mimbango leyi hlayisekeke ya dyondzo

- a) Ku tiyisisa swivandla swo dyondzela swa machudeni leswi hlayisekeke swo pfumala madzolonga.
- b) Tivisa nongonoko wa vuhlayiseki bya xikolo ku tiyisisa leswaku ku dyondzisa no dyondza a swi kanganyisiwi hi muxaka wihi kumbe wihi wa nchaviso, kumbe ku chavisa hi madzolonga.
- c) Ndzawulo ya Dyondzo ya le Hansi, na Dyondzo ya le Henhla na Vuleteri ti fanele ti tirha swin'we na SAPS na minhlango ya vaaki hi ku hlangana na varhangeri va swichudeni, va simeka migingiriko ya le xikolweni ehenhla ka madzolonga na madzolonga ya rimbewu.

6.1.3 Hlulukisa vadyondzisi no pfuxeta kharikhulamu ku tlakusa ku ololoxa swiphiko, ku tholeka, vubindzu na ku cincela eka 4IR

- a) Papalata micinco ya xihatla eka kharikhulamu eka xiyenge xa le hansi xa dyondzo.
- b) Pfuxeta endlelo ra dyondzo na rimba ra xikambelo ku katsa kharikhulamu leyi mimpimo ya le handle, yi katsaka 4IR naswona yi ri na nkoka wa ku ngenisa xandla eka swilaveko swa ikhonomi ya tiko.
- c) Letela vadyondzisi hi maendlelo yo dyondzisa ya ximodeni, lama kongomisaka eka thekinoloji.
- d) Kokarinoko, thola, na ku hlayisavanhulu lavatsongo eka phurofexini yo dyondzisa.
- e) Tolovela nkarhi wa 4IR hi ku tlakusa mfikelelo eka burodibende na Wi-Fi ku endla nhlanganiso wa inthanete ku kota ku dyondzisa khomputara na ku tirhisa inthanete ku katsa eka tindhawu ta swikolo swa le makaya, makaya na miganga.
- f) Tirhisa swipfuno swo huma eka vumaki bya mabindzu tanihi swin'wana leswi endlaka leswaku vumaki bya vutumbuluxi byi koteka ku tumbuluxa mitirho ya vantshwa.
- g) Cinca thekinoloji yin'wana na yin'wana leyi tisiwaka etikweni eka mbango wa SA ku tlakusa ku ya emahlweni swikili leswi nga kona etikweni.
- h) Seketela no khutaza mfuwo lowu tekelaka enhlokweni vutumbuluxi, nkambisiso, na maehleketelo ya swa vubindzu ku pfuna vanhu lavatsongo leswaku va va vanghenisi va xandla va migingiriko na varhangeri eka ikhonomi ya xidijiti.
- i) Simeka no ndlandlamuxa vuleteri bya swikili swa vanhu lavatsongo eka tindhawu ta 4IR to fana na : vuyisela endzhaku vumaki bya mimovha, nkandziyiso wa 3D, vutlhari byo endlwa, maendlelo ya tirhoboto, mimovha yo tilawula, thekinoloji ya nano, bayothekinoloji, datara leyikulu, inthanete ya swilo, thekinoloji ya tikhomputara, netiweke ya vhidiyo vukorhokeri byo haxa hi vhidiyo, Mediya na netiweke yo voniwa sw.sw. tanihi leswi swi laviwaka hi vumaki.
- j) Tivisa tidyondzo to endla to fana na ta vubindzu na mabindzu xitroniki, vurimi, khomputa, vuvekisi na nxaviso wa mali, ikhonomi ya nkulo na nhluvukiso, swikili swa xithekiniki, na ntirho wa mavoko(vutshila) migingiriko ya nkoka hinkwayo ya dyondzo.
- k) Vadyondzi hinkwavo va Afrika Dzonga va fanele va dyondza dyondzo ya matimu, swikili swa vutumbuluxi na swa maehleketelelo ya vuxopaxopa, swikili swo ololoxa swiphiko, ku khoda na dyondzathoboto, swikili swa vutomi ku vulavula, na tindzimi ta xintu.
- l) Swikolo leswi nga eka matikoxikaya swi fanele swi tirhisa misava ya vurimi bya le kusuhi ku dyondza hi ku endla na ntokoto eka migingiriko ya vurimi, na varimi va le kusuhi lava nga ta tirha tanihi valanguteri.
- m) TVET na tikholeji ta Dyondzo ya Vaaki na Vuleteri (CET) swi fanele swi nyika minongonoko yotala ya mitirho hi ku fambisana na, exikarhi ka swin'wana, Xitirateji xa Khonthinente xa Vuleteri bya Mitirho na Xithekiniki ku khutaza ku Thoriwa ka Vantshwa (African Union, 2018). Mphakelo wa swikili leswi wu fanele wu va na vuhlamuri eka swilaveko swa vumaki na swilaveko swa nhluvukiso wa tiko.
- n) Vantshwa va fanele va endla ntirho wa nkoka eka 4IR na ikhonomi ya sekhula na swiyimo swa vuambasadara eka swiphemu hinkwaswo swa mfumo.

6.1.4 Simeka minongonoko ya nkarhi wa kahle ya vutivi byotala ya nhluvukiso lowu hanyeke kahle wa vanhu lavatsongo

- Ndzawulo ya Dyondzo ya le Hansi ku va yi ndlandlamuxa minghenelelo yo fana na dyondzo ya vuntangha; Nhlaysi wa Nseketelo wa minongonoko yo Dyondzisa no Dyondza (CSTL) ku seketela vadyondzi lava lavaka swilaveko swa nkoka ku katsa vutleketli byo hlayiseka no ringanela bya swikolo swa le makaya na vadyondzi lava nga na vutsoniwa.
- Nyika minongonoko ya le ndzhaku ka xikolo ku katsa tikhoso leti nga na Switifikheti swa Mumaki wa Swingolongondzwana swa Orijinali (OEM) leyi se yi nga eka nxaxamelo wa ikhonomi. Leswi swi nga fana na minongonoko ya "Microsoft" leyi nga tivisiwaka ka ha ri na nkarhi hi ku tirhisana na xiyenge xa phurayivhete.
- Tindzawulo ta Nhluvukiso wa Vanhu, Dyondzo ya le Hansi, na Mitlangu, Vutshila na Mfuwo, hi ku tirhisana na minhlango ya vaaki na minhlango ya tikereke yi fanele yi, dezayina na ku simeka minongonoko ya nghenelelo wa nkarhi wa kahle ya vana na vantshwa eka ku khutaza matitwelo ya vutitshembhi, timfanelo na vutihlamuleri, loko ku karhi ku sirheleriwa vutixiximi.
- Minongonoko ya nkarhi woleha ya nhlaysi wa le ndzhaku ka xikolo leyi antswisaka matirhelo ya akhademiki na ku ololoxa swiphiko swa vanhu yi nga nyikiwa hi vatirhi na nhluvukiso wa vantshwa hi ku tirhisa mabindzu ya vanhu. Migingiriko yi nga katsa ku dyondzisa, vulanguteri, swikili swa vutomi na minongonoko ya vurhangeri, vuleteri bya mitirho na minkombiso leyikulu, vutshila, mitlangu na vuhungasi.
- Tivisa no tlakusa dyondzo na vuleteri bya swa vubindzu eswikolweni ku pfuna ku kondletela nhluvukiso wa mfuwo lowu anameke wa vanhu na ikhosisiteme ya swa vubindzu.

6.1.5 Nyika mikarhi ya vumbirhi ku kondletela ku heta na vutihlanganisi nakambe na mavandla ya swa dyondzo

- Ndzawulo ya Dyondzo ya le Hansi, hi ku tirhisana na vaphakeri va phurayivhete na vaaki (ngopfungopfu minhlango yo rhangeriwa hi vantshwa), yi fanele yi seketela vadyondzi lava lavaka nkarhi wa vumbirhi wo pasa Metiriki. Tiphurojeke to tsala Metiriki ravumbirhi ti fanele ti seketeriwa na ku hangalasiwa leswaku vanhu lavatsongo eka miganga hinkwayo va lemuka hi leswaku va nga kuma tikhwalifikhexini hi ku tirhisa tikholeji ta vaaki na tisenthara ta vuleteri ta dyondzo ya lavakulu.
- Tindzawulo ta Dyondzo ya le Henhla, Sayense na Vutumbuluxi ti fanele ti nyika vanhu lavatsongo lava tshikeke eka mavandla ya tidyondzo ta le henhla hikwalaho ka swivangelo leswi nga riki swa akhademiki, nkarhi wo hetisa tidyondzo ta vona ku endlela leswaku va kota ku endla mphikizano eka loko va lava ntirho.
- Vanhu lavatsongo hinkwavo va fanele va va na mfikelelo wa tindlela totala leti seketelaka tindhawu totala to huma ti ya eka vuleteri bya xithekiniki, nhluvukiso wa mabindzu na dyondzo yo yisa emahlweni. Vakhumbheki lava faneleke (DBE & DHS) va fanele va tumbuluxa pholisi ku tiyisisa nhlamuselo leyi nga erivaleni exikarhi ka swikolo, dyondzo ya lavakulu na tisenthara ta vuleteri, tikholeji ta vaaki tikholeji ta ti TVET, tiyunivhesiti na van'wana vaphakeri va dyondzo na vuleteri. Leswi swi ta pfumelela tindlela to hambana to ka ti nga ri ta ntolovelolo kambe ti tiyisisiwe eka ku kuma vuleteri.
- Vanhu lavatsongo, ngopfungopfu vanhwanyana lavatsongo, va fanele ku mentariwa ku kota ku dyondza tidyondzo ta STEM (sayense, thekinoloji, vumaki na metse) na nkongomiso eka swa mbango.
- Ndzawulo ya Dyondzo ya le Hansi yi fanele yi kunguhata pulatifomo ya inthanete leyi nga ringanela swichudeni swa metiriki swa nkarhi wa vumbirhi, na vanhu lava nga ta ka va nga koti kumbe ku fikelela Tidyondzo na Vuleteri bya Xithekiniki na Mitirho(TVET) na dyondzo ya phurayivhete. Pulatifomo yaleyo yi nga endla leswaku dyondzo ya online yi va ya ntolovelolo eka xiyenge xa le xikolweni naswona yi nga fikeleriwa hi xitalo eka tindhawu ta le matikoxikaya.

6.1.6 Vuleteri bya mitirho bya swiyenge swa xithekiniki, swa thekinoloji na bya swiyenge swa vumaki swa ikhonomi na nseketelo wo ya emahlweni wa valavi va mitirho lavatsongo

- Tindzawulo ta Dyondzo ya le Hansi, Mitirho na Vatirhi, Dyondzo ya le Henhla, Sayense na Vutumbuluxi, na NYDA ti fanele ti tiyisisa leswaku vadyondzi hinkwavo va na mfikelela eka mahungu ya nkoka ya mitirho na vuleteri bya mitirho lebyi ringanelaka. Mikombiso ya mitirho yi fanele yi nyika mahungu hi tiopochuniti ta vuleteri ngopfungopfu ta swikili leswi lavekaka eka swiyenge swa vumaki swa ikhonomi(vurimi, vutshila bya vutumbuluxi, ICT, vubindzu, vumaki, na vuphumba) naswona minhlango na makete wa mitirho lowu humelelaka wu fanele wu mepiwa.
- Vuleteri bya mitirho byi fanele byi sungula ka ha ri nkarhi wa kahle na ku ngenisa vatsoniwa leswaku vanhu lavatsongo va kota ku endla minhlawulo ya tidyondzo leti lulameke leti hlenganaka na mitirho leyi va yi hlawuleke.
- Vaphakeri hinkwavo va inthanete va fanele va nyika tidata ta mahala ta siku na siku na tiwebusayiti ta dyondzo leti nga hakeriweku eka vatshwa lava ringanelaka tanihi mhaka ya xihatla ku pfuna vanhu lavatsongo ku fikelela dyondzo na nhluvukiso wa tiopochuniti.

6.1.7 Ndlandlamuxa tiopochuniti ta vuleteri bya le ndzhaku ka xikolo bya swikili eka hinkwavo

- a) Eka xifundza xin'wana na xin'wana xa dyondzo ku fanele ku va na Vuleteri bya Xithekiniki na bya Mitirho na mikombiso ya TVET ku tlakusa mavandla lawa.
- b) Endzhaku ka ku odita, ndzawwulo leyi nga na vutihlamuleri bya dyondzo yi fanele yi tumbuluxa swikolo swa vurimi na tikholeji eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana no tiyisisa tifakhaliti ta swa vurimi leti nga kona.
- c) Tivisa minongonoko leyi ringanelaka yo tivisa eka swichudeni leswi tsarisaka eka tikholeji ta ti TVET leswi nga hava metiriki kumbe va ngenile swikolo swa khwintayili ya le hansi.
- d) Tumbuluxa tiakhademi tintshwa leti lulameleke ku tirhisa vhidiyo ta nhluvukiso wa swikili, leti pfumelelaka minongonoko yo koma na ya Ndhawu ya le kaya na tlawa wa vanhu a swi fanelanga ku va hika ro fikeleriwa hi vantshwa.
- e) Mfumo wu fanele wu ndlandlamuxa ku simeka dyondzo ya mahala no antswisa vuswikoti na ku pfuna ka Xikimi xa Swichudeni swa Rixaka xa Mpfuno wa swa Timali.
- f) Endla leswaku mahungu ya kumeka hi tipochuniti to nyikiwa mali eka swichudeni eka miganga hinkwayo na mavandla ya dyondzo hi ku tirhisa tipulatifomo to hambanahambana ta mediya.
- g) Ndzawulo ya Dyondzo ya le Henhla , Sayense na Vutumbuluxi ku va ti tumbuluxa pulani leyi heleleke hi mayelana na swikweleti leswi ku nga tlhontlho eka swichudeni swotala.
- h) Mavandla hinkwayo ya tidyondzo ta le henhla ya fanele ya katsa, ku tiyisisa leswaku vadyondzi lava nga na vutsoniwa va na mfanelo ya dyondzo no sirheleriwa. Tikholeji ta TVET ti fanele ti endlwa leswaku ti fikeleleka eka vanhu lava nga na vutsoniwa. Tihakelo na matheriyali yo hlava eka mavandla ya tidyondzo ta le henhla ti fanele ti tirhela na swichudeni leswi nga voneku na ku twa, ku katsa na matheriyali ya layiburari.
- i) Ndzawulo ya Dyondzo ya le Hansi yi fanele yi hatlisisa nsimeko wa Mpfapfarhuto wa Tirhelo hi Dyondzo ya Swilaveko swo Hlawuleka ku tiyisisa mfikelelo wo ringana na wo heta nkarhi woleha eka dyondzo ya vantshwa lava tsoniweke.
- j) Vuxaka exikarhi ka tikholoji na mabindzu byi fanele byi akiwa ku tiyisisa cinco wa kahle wa swichudeni wo suka eka vandla ra dyondzo ku ya entirhweni ku ya tirha kumbe ku hetisa khoso.
- k) Mathwasana lavatsongo ku suka eka tikholeji ta TVET na mavandla laman'wana hinkwawo ya dyondzo ya le henhla ya fanele ya seketeriwa eka ku kuma swiyimo swa mitirho ku ya endla ntirho dyondzo kumbe inthenixipi swi fanele swi ndlandlamuxiwa hi mfumo na xiyenge xa phurayivhete.
- l) Ndlandlamuxa minongonoko ya mfumo ya tiinthenxipi na ku yi fambelanisa na swikoxo swo lava mitirho. Tindzawulo ta mfumo, swifundzankulu na timasipala swi ta laveka ku hlanganisa minongonoko ya tiinthenxipi eka switirateji swa swona swa nhluvukiso wo thola na ku tumbuluxa databeyisi leyi pfuxetiweke ya titalenta loko va fanele va thola loko swivandla swa mitirho swi ri kona. Timasipala na tikhamphani ta mfumo kumbe tiejensi swi fanele swi tumbuluxa tiinthenxipi na swona na minongonoko ya mathwasana tanihi xiphemu xa vona xa xitirateji xo nyika vantshwa matimba.
- m) Ndlandlamuxa vuleteri bya vanhu lavatsongo tanihi vatshila na van'waxithekiniki leswi nga na nkoka eka ku kurisa ikhonomi. Pulani ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Swikili (NSDP) 2030 syi fanele yi simekiwa ku tiyisisa leswaku xiyenge xa phurayivhete xi nyika vuleteri entirweni.
- n) Simeka NSDP na ku kambisisa vutihlamuleri bya mutirhisani ku tiyisisa ku tholeka ka vantshwa na ku tlakusa ntshovelo wa ikhonomi.

6.2 CINCO WA IKHONOMI, SWA VUBINDZU NA NTUMBULUXO WA MITIRHO

Mpfumaleko wa mitirho eka vantshwa a wu ri ehenhla ku nga se va na ntungu wa Covid- 19. Dataro ya 2020: Q1GDP na Mbalango wa Kotara yin'wana na yin'wana ya Vahirhi wa nkarhi wofana, wu kombisile leswaku ntungu wu nyanyisile ku ya emahlweni mpfilumpfilu wa mpfumaleko wa mitirho. Phuresidente wa Afrika Dzonga hi Khotavuxika u tsarile leswaku, *"ku na mikarhi yo tika emahlweni. A ku nga vi na ku lunghisa hi xihatla naswona hi fanele hi va na ntiyiso hi swilangutelo swa hina, ngopfungopfu hi nkarhi lowu nga ta tekiwa ku endla leswaku ikhonomi ya hina yi vuyelela."* Magoza lama ringanyetiweke laha hansi ya kongomisa eka ku tiyisisa leswaku nhluvukiso wa vantshwa i xirhangiso xa pholisi tanihi leswi tiko ri sungulaka ku vuyelela ku ya hi milawu ya ndzingano na vululami endzhaku ka ntungu wa xitsongwatsongwana xa corona.

Vanhu lavatsongo hinkwavo va ringanela mfikelelo wa mitirho ya kahle. Hi ku langutisa ku tika ka xiyimo xo nyanya ka ikhonomi, Hikwalaho ka ku yima ndhawu yin'we ka ikhonomi eka malembekhume lama hundzeke na ku nyanyisiwa hi ntungu, matshalatshala yo tirhana na mpfumaleko wa mindzingano, mpfumaleko wa mitirho, na vusweti ngopfungopfu exikarhi ka vantshwa ya ve lama nga humelelangiku. Hi ku fambisana na leswi Phuresidente a swi vuleke, leswaku, *"A hi tiyimiselanga ntsena ku vuyisela ikhonomi ya hina laha a yi ri kona ku nga se va na xitsongwatsongwana xa corona, kambe ku vumba ikhonomi yintswa eka xiyimo xintshwa xa ikhonomi,"* Pholisi leyi yi seketela ku vumbiwa nakambe ka ikhonomi ku tiyisisa matlhelo ya ikhonomi lamakulu.yi seketela ku antswisiwa ka ikhonomi ku tiyisisa xileriso xa ikhonomi leyikulu xo katsa. Magoza hinkwawo yo pfuxa ikhonomi ya

fanele ya veka vantshwa exikarhi, ku katsa pfhumba ra switirhisiwa swotala leri kongomisaka eka ku tumbuluxa mitirho hi xitalo. Vanhu lavatsongo va tiyimiserile no kota ku ngenisa xiave eka tiphurojeke ta khatalitiki leti ringanyetiweke eka mati, vutleketli, enezi, switirhisiwa swa xidijiti, vutshamiso bya vanhu, na vurimi, swa hinkwaswo ku nga mafambiselo ya tiphurojeke, mphakelo, na swiyenge swa ntirho. Munhu un'wana na un'wana lontsongo u fanele a fikelela tiopochuniti leti ndlandlamuxaka nkokoto wa vona wo kuma ntirho wa kahle. Pholisi yi vitana vatirhisiwa na xiyenge xa phurayivhete ku tumbuluxa mitirho ku pfuna ku ololoxa mpfumaleko wa mitirho ya vantshwa wa nkarhi hinkwawo etikweni. Swiyimo swimbirhi leswi hetelela swa Nkunguhato wo Aka hi Vuntshwa na ku Vuyelerisa Ikhonomi ya Afrika Dzonga swi aka ikhonomi yo hlayiseka, tiya, na yo katsa hikwalaho ka magoza yo cinca no akahivuntshwa.

Minghenelelo leyi Ringanyetiweke:

6.2.1 Simeka Migingiriko ya Phuresidente ya Mitirho ya Vantshwa na Pulani yo Vumbanakambe na ku Vuyelerisa Ikhonomi

- Tumbuluxa netiweke ya rixaka ya mafambiselo ya tindlela ku nyika valavi va mitirho mfikelelo eka nseketelo na vuleteri byo lulamela ntirho ku va panisa ku antswa eka tiopochuniti ta ikhonomi.
- Nyika vanhu lavatsongo swikili eka swiyenge swa nkoko wa nkoka ku fikelela tiopochuniti to fana na ikhonomi leyi nga na switirhisiwa, ya migingiriko na ya swakudya na ku bumabumela nhluvukiso wa xitirateji xo fikelela xa lava nga salela endzhaku hikwalaho ka ku tshika xikolo.
- Tivisa tindlela ta vutumbuluxi to seketela van'wamabindzu lavatsongo hi ndlela leyi nga ta veka eka xiyimo xosungula ku susa mahika na ku tumbuluxa swivandla swo pfuna leswaku mabindzu ya hanya hi ku endla leswaku datara yi fikeleleka na ku kongomisa eka swiyenge leswi nga hluvuka eka vutumbuluxi.
- Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa (NYDA) na Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Mabindzu Lamatsongo ku va ti simeka mali ya mpfuneto na nseketelo wa mabindzu eka van'wamabindzu lavatsongo vo ringana 100 000 eka malembe ya nharhu lama nga ta landzela.
- Ti nyika ntokoto wo endla eka vanhu lavatsongo hikwalaho ka ku yisa ehenhla Vukorhokeri bya Mitirho ya Vantshwa (YES), lebyi ku nga vutirhisiwa labyi rhangeriweke hi mabindzu na mfumo na vatirhi ku pfuna vanhu lavatsongo ku kuma ntokoto wa ntirho ku kota ku ya eka ku lava ntirho.
- Simeka Nongonoko wa Phuresidente wa Vukorhokeri bya Vantshwa (PYSP) ku ndlandlamuxa eka nongonoko wa Rixaka wa Vukorhokeri bya Vantshwa na ku tlakusa tiopochuniti ta mitirho eka vanhu lavatsongo lava lavaka ku tlherisela eka miganga ya vona, ku katsa eka xiyenge xa vanhu na xa nhlayiso. PYSP yi ta tirha tanihi biriji yo ya eka dyondzo mundzuku, ntirho, kumbe ku sungula bindzu.
- Tumbuluxa mitirho ya nkoka na ya kahle ya vantshwa, leswaku va va exikarhi ka minghenelelo hinkwayo yo tumbuluxa mitirho.
- Herisa xilaveko xa ntokoto eka mitirho ya xiyenge xo nghena xa le hansi ku endlela leswaku vantshwa votala va nghena emitirhweni na ku kuma ntokoto hi ntirho.

6.2.2 Tivisa Mpfuneto wa Mali ya Muholo ya Vantshwa lava nga Tirheku

- Seketela vanhu lavatsongo na valavi va mitirho lavatsongo na matshalatshala ya lava heleke matimba hi ku lava ntirho ku nghena eka makete wo tirha hi ku tivisa Malimpfuneto ya Hinkwawo- mali leyi fanaka na malimpfuneto ya Xinsthuxo xa Vanhu xa Covid -19 ku seketela vantshwa ku cincela emitirhweni kumbe ku endla swa mabindzu.

6.2.3 Simeka nongonoko wo veka etlhelu hi xikongomelo xa vantshwa eka swiyenge hinkwaswo

- Simeka no landzelerisa 30% yo hlayisa ya ku thoriwa ka vantshwa eka swiyenge leswi kongomisiweke swa xiyimo xosungula na vuswikoti bya le henhla byo teka, swo fana na Vurimi, Vumaki, Vupfhumba, Ikhonoimi ya Lwandle, Ikhonomi ya Vutumbuluxi, Ikhonomi ya Switirhisiwa, na Ikhonomi ya Migingiriko. Vutekaxiave byo endla 50% bya vavasati lavatsongo, na vutekaxiave bya 7% bya vantshwa lava nga na vutoniwa eka swiyenge leswi swi fanele swi khutaziwa.
- Mitirho ya vantshwa na vubindzu swi lava ku yisiwa ehenhla tanihi swilaveko swa nkoka swo sungula na mitirho ya mfumo na ku xava swi vekiwa etlhelu eka xiyenge xa rixaka, xifundzankulu na muganga.
- Mfumo wu fanele wu tirhisa nxavo wa mfumo no simeka na ku kambisisa swilaveko swa minimama swo ringana 30% swa vantshwa swo veka etlhelu swi nyika tikontiraka "mabindzu ya le xikarhi lama ntshunxiweke" (EMS) tanihi xiphemu xa Rimba ra Maxavelo lama Laviwaka ku hluvukisa ku tumbuluxiwa ka mabindzu ya vantshwa. Tindzawulo hinkwato ta rixaka na ta xifundzankulu, na timasipala swi fanele nkarhi na nkarhi swi vika hi phesenteji ya maxavelo ya swona lama nyikiweke kumbe lama kontirakiweke mabindzu ya vantshwa.

- d) Kambisisa ku simekiwa ka milawu ya vatrhi ya Afrika Dzonga, leyi vulaka leswaku maAfrika Dzonga va fanele va rhangisiwa emahlweni eka tiopochuniti ta mitirho. Hikwalaho, maendlelo ya swiyenge yo tshova milawu yaleyo ku fanele ku tirhaniwa na wona hi ku tengisa vathori lava tholaka vanhu va matiko ya le handle vo ka va nga tsarisiwanga.

6.2.4 Simeka swikimi swa mitirho swa mfumo leswi antswisiweke leswi nyikaka tiopochuniti ta mitirho ya nkoka eka vantshwa (Xitirateji xa Mitirhonyingi)

- a) Ndlandlamuxa ku tekaxiave hi vantshwa eka swikimi swa mitirho ya mfumo ku katsa exikarhi ka swin'wana, Nongonoko lowu Ndlandlamuxiweke wa Mitirho ya Mfumo, Nongonoko wa Mitirho ya Vaaki, nhlayiso wa switirhisiwa, Nhlayiso wa Mapatu ya Matikoxikaya na Nongonoko wo Tlakusa ku ya ehenhla hi 50%. Tiopochuniti totala ti fanele ti ya eka vanhu lavatsongo (ku katsa NEET, vavasati lavatsongo, na vantshwa lava tsoniweke) naswona vantshwa lava va fanele va lulamiseriwa ku pfuna vaaki, loko va karhi va kuma muholo na ku kuma ntokoto wa ntirho wa nkoka.
- b) Antswisa mitirhisano exikarhi ka swiyenge swa phurayivhete na swa mfumo na minhlango ya vaaki hi swikongomelo swo tumbuluxa mitirho yotala.

6.2.5 Nghenisa vantshwa eka antswiso wa misava, nhluvukiso wa matikoxikaya, na tlawa wa migingiriko ya vurimi ya nkoka

- a) Ndzawulo ya Vurimi, Antswiso wa Misava na Nhluvukiso wa Matikoxikaya ku antswisa xiyimo xa varimi lavatsongo na va swa bindzu hi ku ndlandlamuxa vurimi bya ncheleto, ku hira vaofisiri vo pfuneta, ku nyika swipfuno eka switirho swa vurimi na ku pfuna vantshwa ku komba tindhawu leti lavaka ntirho wotala, naswona ti ri na vuswikoti bya le henhla na minhlango na timakete to fana na madiriva yo oma, timanga na oyili.
- b) Tirhisa endlelo ro langutisisa eka vantshwa eka nhluvukiso wa matikoxikaya eka ku seketela vanhu lavatsongo ku katsa van'wamabindzu va swa vurimi lava ngenisaka xiave eka migingiriko ya nkoka ya swa vurimi hi ku nyika mfikelelo eka misava, na switirhisiwa swa vanhu na mali.
- c) Kokarinoko, thola no hlayisa vanhu lavatsongo ku landzelela mitirho eka xiyenge xa migingiriko ya swa vurimi ya nkoka (xik. Tanihi van'watisayense va swimilana, valawuri va swifuwo, vainjhiniyere va swa vurimi, van'watithekinoloji va swa vurimi, van'watisayense va swifuwo, madokodela ya swifuwo, van'waxithekiniki va swifuwo) ku katsa ku nyika swikolaxipi(ku dyondza laha kaya na le matikweni mambe) na ku tiyisisa nseketelo eka ndzingeto wa vona wa mabindzu kumbe ku nyikiwa tiinthenxipi/mitirho loko va thwasa.
- d) Rhamba xiyenge xa phurayivhete ku engetela mali ya mfumo ku seketela ku kuma misava hi xikongomelo xa vurimi. Van'wamabindzu lavatsongo va swa vurimi va fanele va seketeriwa na vona na ku hlanganisiwa na van'wamapurasi lava nga kona leswaku va va mentara.
- e) Hlanganisa van'wamapurasi lavatsongo eka nongonoko wo hundzisa swikili hi n'wamapurasi ku ya eka n'wamapurasi, ndlandlamuxo wa swa vurimi na ku tiyisisa leswaku vuleteri bya vona byi tirhisana na vumaki.

6.2.6 Seketela tiikhonomi ta le ka madorobatsongo na ta matikoxikaya eka cinco wa ikhonomi, ntumbuluxo wa mitirho, na mitirho hi xiyimo xa le henhla xo thola

- a) Ndzawulo ya Mitirho na Vatrhi, hi ku tirhisana na vakhumbheki lava nga fanela, ku va yi tumbuluxa Xitirateji xa Mitirho ya Vantshwa lexi Heleleke no Hlanganisiwa.
- b) Ndzawulo ya Mitirho na Vatrhi, hi ku tirhisana na mabindzu ku sirhelela mitirho leyi nga eka nxungeto hikwalaho ka 4IR.
- c) Ndlandlamuxa tikhoso to hlayisa datara to lunghela ntirho na ku endla leswaku ti fikeleriwa hi foni. Hi ntiyiso, tihakelo ta datara eAfrika Dzonga ti fanele ti ya ehansi, naswona switirhisiwa swa SwifambisaMahungu swi fanele swi ndlandlamuxiwa ku hlanganisa vangwa ra matikoxikaya-madoroba ku ya hi mfikelelo wa tiopochuniti ta vhidiyo. Vantshwa hinkwavo va fanele va kota ku fikelela Wi-Fi emakaya ya vona.
- d) Seketela ikhonomi ya le ka madorobatsongo na matikoxikaya hi ku tumbuluxa timakete leti katsaka eka tindhawu ta tiopochuniti to fana na ikhonomi ya swakudya, ikhonomi leyi kulaka rihanyu, na dyondzo. Mfumo(hikwalaho ka maxavelo ya mfumo) na mabindzu lamakulu wu na ntirho wa nkoka wo wu tirha laha.
- e) Mfumo, hi ku tirhisa Ndzawulo ya Swicelwa na Eneji, ku va wu tiyisisa swipfuno swo kongomisa swo huma eka switirhisiwa swa ntumbuluko swa tiko, Ntumbuluxo lowu kunguhatiweke wa Nkwama wa Vutlilawuri bya Rifuwo tanihi leswi swi tivisiweke hi Holobywa wa swa Timali eka Mbulavulo wa Mpimanyeto wa 2020 wu seketeriwile.
- f) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo yi tirha na tindzawulo ta xiyenge xa ikhonomi ku tumbuluxa no tiyisisa switirateji swa ku tekaxiave hi vantshwa eka vumaki bya vutumbuluxi, vupfumba na mitlangu na vuhungasi. Leswi swi nga akiwa eka switirateji leswi nga kona swo fana na "Mzansi Golden Economy".
- g) Timali ta Tiko, NYDA na Ndzawulo ya Mitirho na Vatrhi ku va ti tiyisisa leswaku gingiriko ra Hakelo ya Xibalo xa Ntirho

(ETI) a ri humesi leswi sunguriwaka na mabindzu ya vantshwa leswaku mabindzu lama tumbuluxiweke lamakulu ya ta vuyeriwa.

- h) Tlakusa mfikelelo wa hinkwavo hi ku susa mahika ya mfuwo, fisikali, vanhu na man'wana lama sivelaka vanhu lava tsoniweke ku suka eka ku fikelela, ku tirhisa na ku vuyeriwa ku suka eka tisisiteme to hambanahambana ta vanhu leti kumekaka eka vaakatiko van'wana ku sukela loko ku ri yona ndlela yi ri yoxe leyi vanhu lava tsoniweke va nga tiphinaka hi tiopochuniti to ringana na swipfuno, na ku joyina vanhu lavan'wana. I ndlela yo tirhisa timfanelo ta vuaki, politiki, ikhonomi, vanhu, vukhonger, na mfuwo eka sosayiti.
- i) Tlakusa mfikelelo wa hinkwavo eka ku dezayina swimakiwa, mimbango, minongonoko na vukorhokeri hi vanhu hinkwavo hi mpimo wa le henhla ku ri hava xilaveko xo tirhisa/tolovela kumbe dezayini yo hlawuleka, ku katsa tidivhayisi ta mpfuno na tithekinoloji ta mitlawa yokarhi ya vanhu lava nga na vutsoniwa loko leswi swi laveka. Minghenelelo yo engetela leyi landzelaka ya laveka ku tiyisisa leswaku vantshwa lava tsoniweke a va humesiwi:
 - (i) Vuhaxi bya mfumo byi fanele byi va na chanele ya lava feke tindleve ya TV, leyi nga ta tumbuluxa mitirho ya vanhu lava tsoniweke.
 - (ii) Swi fanele swi va mpfumelelo eka miako hinkwayo ku va na tirhempe ta tiwilichere ku katsa switirhisiwa swa rihanyu na dyondzo na tindhawu.
 - (iii) Ririmi ra Swikoweto ri fanele ri katsiwa eka switiviso swa mfumo hinkwaswo.
 - (iv) Tisenthara ta mpfuxeto ta mfumo ti ta tumbuluxiwa ku kuma nseketelo wa vanhu wa miehleketo eka lava velekiweke na vutsoniwa emindyangwini ya vona.
 - (v) Vathori ku va va anakanya leswaku a hi vanhu hinkwavo lava nga thayipaka ti CV ta vona, kambe va fanele va tirhela na lava nga ta apuloda MP3 na ku twarisa ti CV ta vona eka tirhekhodo to yingiseriwa.

6.2.7 Hlulukisa no seketela mabindzu ya vantshwa na mabindzuntirhisano (lama nga na nkhutazo wa vubindzu)

- a) Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Mabindzu Lamatsongo ku va yi endla xiviko lexi katsakanyiweke xa kotara yin'wana na yin'wana hi mabindzu ya vantshwa lama seketeriweke na ku tumbuluxa barometa ya nhlayiseko wa mabindzu ya vantshwa ku landzelerisa nhluvuko. I swa nkoka eka vantshwa ku va va endlile mindzemukiso hi vukorhokeri bya nseketelo/tisisiteme leti nga kona hi mfumo kumbe xiyenge xa phurayivhete. Leswi swi katsa, exikarhi ka swin'wana, mphakelo wa nseketelo wa nhluvukiso wa bindzu, tikontiraka ta mfumo, nseketelo wa swa mali sw.sw.
- b) Mavandla lama faneleke na tindzawulo ku nyika mfikelelo wo mali leyi tlakusiweke na mali ya nkulo wa le ku sunguleni eka vanhu lavatsongo lava sungulaka na ku kurisa mabindzu ya vona. I ndlela ya cinco ya xiyimo xosungula xa mabindzu lamatsongo, na nhlanguano wa swimakiwa swa mali leswi oloveke leswi endleriweke vanhu lavatsongo leswaku va kota ku cinco va ya eka xiyimo lexi va nga ta fikelela mali ya mabindzu hi ku olova ku ndlandlamuxa mabindzu ya vona ya laveka.
- c) Tumbuluxa no seketela mabindzu ya vantshwa na vavasati eka swiyenge leswi lawuriwaka hi vavasati swo fana na nhlayiso wa ku saseka, vukorhokeri bya vanhu, vupfhumba, vurimi, swakudya na ku xavisa.
- d) Swiyenge hinkwaswo swa ikhonomi na vumaki ku va swi endla swotala ku antswisa ku ngenisa xiave ka vanhu vantima, vantshwa na vavasati na ku seketela mabindzu ya vantshwa hikwalaho ka ku xava na nhluvukiso wa bindzu. Laha swi faneleke, antswiso wu fanele wu tirhisiwa tanihi xitirho xo tumbuluxa vafambisi va vumaki bya nkarhi lowutaka.
- e) Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Mabindzu Lamatsongo ku va yi kondletela ku endla leswaku swilo swi va swa ximfumo eka xiyenge xa mabindzu lamatsongo hi ku ololoxa mintlhonthlo leyi langutaneke na van'wamabindzu lavatsongo.
- f) Xintshunxo xa xibalo eka vantshwa lava sungulaka xi fanele xi valangiwa tanihi ndlela yo antswisa nhlayiseko wa vona.
- g) Minongonoko ya vuleteri bya mitirho yi fanele yi katsa nhluvukiso na ntlakuso wa bindzu na bindzuntirhisano hi van'wamabindzu lava nga humelela ku tiyisisa swikombelo swotala na nhlohletelo eka lavatsongo. Leswi swifanele swi engeteriwa hi leswi landzelaka:
 - (i) Ku hlanganisa mabindzu ya vantshwa eka tiopochuniti ta mali leti nyikiweke hi mfumo na xiyenge xa phurayivhete hi ku hatlisisa mpimo wo teka mali leyi fikeleriweke ku seketela mabindzu ya vantshwa na mabindzuntirhisano.
 - (ii) Ku tirhisa endlelo ra xiyenge ku hlanganisa van'wamabindzu lavatsongo eka tiopochuniti ta swiyenge swo hambana swa ikhonomi na minongonoko yo hambanahambana, yo fana na, nongonoko wo aka switirhisiwa na maxavelo ya vanhu hi ku angarhela. Nyingiso wo hlawuleka wu fanele wu nyikiwa vantshwa eka tindhawu ta matikoxikaya na mabindzu lama kongomisaka eka swiyenge ya fanele ya valangiwa na ku hlulukisiwa. Nseketelo eka tinetiweke ta van'wamabindzu lavatsongo na tindhawu ta mabindzu, swi fanele swi tlakusiwa.
 - (iii) Ku hatlisisa minhlanguano ya timakete ku tlakusa ku laveka ka swimakiwa leswi endlaweke hi vanhu lavatsongo.

Hi ndlela leyi, xitirateji xo tirhisa maxavelo xa mfumo na xaa phurayivhete ku seketela mabindzu ya vantshwa swi fanele swi hluvukisiwa. Ndzawulo ya Mabindzu ya Mfumo yi fanele yi hlanganisa matshalatshala na ku pfula tiopochuniti to hluvukisa mabindzu ya vanhu lavatsongo eka tikhamphani leti nwinyi wa tona ku nga mfumo.

- (iv) Ku aka vuswikoti bya vantshwa hi swikili na mimphikizano yo fana na ku tekela enhlokweni tiopochuniti, ku kunguhata bindzu na ku fambisa mabindzu ya nkarhinyana, ku katsa swikili swo olova swo fana na matiwelelo yo hundzuluxa mianakanyo yi va misingiriko, vutumbuluxi sw.sw.
- h) Vadyohi va khale lavatsongo lava langutanaka na minthlothlo yimbirhi ya ku pfumaleka ka mitirho na tirhekhodo ta vugevenga hikwalaho ka mbuyelo wa ku khomiwa ka vona, va fanele va seketeriwa hi ku va hlanganisa nakambe na vaaki na ku kondletela ku tekiwa ka vona emitirhweni, ku karhi ku siveriwa ku dyohanakambe loko ku karhi ku tlakusiwa matshalatshala yo pfuxeta.
- i) Mfumo ku va wu tlakusa ku tirhisiwa ka khodi hi vanhu hinkwavo, swikombelo na thekinoloji leyi akiweke na ku lawuriwa hi vanhu lavatsongo va Afrika Dzonga naswona van'wamabindzu lava, va fanele va nyikiwa nseketelo wa mali na ku sirheleriwa ku suka eka mimbuyelo yo ka yi nga ri kahle yo huma eka timakete ta misava hinkwayo.
- j) Laha mfikelelo eka switirhisiwa swa bindzu ku nga hika, mfumo wa miganga wu fanele wu nyika nseketelo wa bindzu hi ku tirhisa magoza yo kondletela nseketelo wa switirhisiwa.
- k) Tlakusa switirateji swa ndhawu, vumaki lebyi heleleke, ntlakuso wo xavisela matikomambe, na nhlanganiso wa mabindzu ya vantshwa eka tiikhonomi leti nga eka tikonkulu ra Afrika.

6.3. NTLAKUSO WA RIHANYU RA MIRI NA MIEHLEKETO

Ku tiyisisa leswaku Afrika Dzonga ri tekela enhlokweni swikongomelo swa rihanyu ra vanhu, vanhu lavatsongo va laveka ku seketeriwa hi mahungu, swikili na vukorhokeri lebyi nga ta va pfuna ka vuvabyi byo ka byi nga tluleli na vuvabyi byo tlulela ku katsa na mintungu, na vuvabyi bya rihanyu ra miehleketo. Rihanyu ri fanele ri voniwa riri leri heleleke, ri katsa swivumbo swa ntlhaveko na moya. Ku tirhana na mintungu, maAfrika Dzonga lavatsongo va fanele ku va xiphemu lexi vonakaka xa nhlamulo, na ku ngenisa xiave hi ndlela ya misingiriko eka matshalatshala yo hunguta ku hangalaka ka switsongwatsongwana na ku hunguta ntshikelelo wa swona.

Hi mayelana na rihanyu ra miehleketo hi ku kongomisa, Afrika Dzonga ri fanele ri hlamusela Nkongomiso wa SDG 3.5 ku “tiyisisa nsivelo na vutshunguri byo xanisa minchumu ya swidzidziharisi (swikombo: angarhelo wa minghenelelo ya vutshunguri byo tirhisa minchumu; ku tirhisa xihoko hi ndlela yo biha na ku ololoxa minghenelelo ya adolesente na vantshwa swi ta hunguta mpingu wa mavabyi)”. Mahungu hi mimbuyelo yo xanisa minchumu ya fanele ya endliwa leswaku ya va kona hi vaphakeri lava faneleke va vukorhokeri. Vana na vanhu lava nga eka adolesente va khumbhiwa hi switshikeleri swotala ku katsa mimbuyelo ya HIV emindyangwini, ku nga tirhisi kahle minchumu na swidzidziharisi hi vatswari, madzolongwa ya le mindyangwini na ku xanisa vana na ku hunisa; vusweti na ku fayeka ka mindyangu, mpfumaleko wa vuxaka na tintangha na ntshikelelo wa tidyondzo lowu endlaka leswaku vanhu lavatsongo va langutana na mavabyi ya miehleketo evuton'wini. Ndzahleko wa mitirho lowu fambelanaka na ntungu, ku pfariwa ka mabindzu na ku lahlekera hi vutomi bya varhandziwa a swi languteriwe ku yisa eka switshikeleri swo engetela swa ntlhaveko eka vantshwa votala. Hi nkarhi wo cincela eka vukulukumba, swiphiko swo fana na ku tsandzeka eka tidyondzo, ku tirhisa xihoko, tinghozi ta mimovha, madzolongwa ya wena n'winyi, xihlawuhlawu, na ku pfumala ntirho swi nga khumbha hi ndlela yo ka yi nga ri kahle matitwelo na ku yisa ehansi nkoka wa vutomi bya vanhu lavatsongo. Mikarhi yotala, tingana ti kavanyeta ku tirhisiwa ka rihanyu ra miehleketo leri nga kona na switirhisiwa swa nseketelo hi vanhu lavatsongo.

Madzolongwa ya swa Rimbewu ya Rixaka na Nkunguhato wa Xitirateji wo Dlaya Vavasati (NSP) (2020-2030) wu tumbuluxiwele hi ku tirhisa endlelo ra vutihlanganisi na vakhumbheki votala leri katsaka vanhu lavatsongo. NSP yi nyika matshalatshala lama pfuxetiweke hi mfumo na minhlango ya vaaki ku tekela enhlokweni Afrika Dzonga leri nga ntshunxeka ku suka eka madzolongwa ya rimbewu no dlaya vavasati(GBVF). Yi tekela enhlokweni madzolongwa hinkwavo ehenhla ka vavasati (eka vukhale, ndhawu, vutsoniwa, vutivoko bya swa masangu, vutivoko bya rimbewu na bya masangu rixaka, na ku hambana kun'wana) na madzolongwa ehenhla ka vana. NSP yi nyika rimba ra minongonoko leri nga ta letela minghenelelo leyi fambelanaka na vantshwa ro hlamula hi xihatla eka vaxanisiwa na vaponi, ri cinca mitolovelo ya vanhu na mahanyelo hi ku tlakusa mindzemukiso ya xiyimo xa le henhla na mapfumba yo sivela, ri tiyisisa vuako lebyi nga kona lebyi hlamulaka eka GBVF na ku tlakusa vutihlamuleri, na ku tumbuluxa tiopochuniti totala ta ikhonomi ta vavasati lavatsongo lava nga eka nxungeto eka ku xanisiwa hikwalaho ka vusiwana (DWYPD, 2020).

4IR yi tisa swilangutelo swa tiopochuniti ta mabindzu mantshwa na mimoddele yo dilivhara nhlayiso leyi nga ta antswisa ku dilivhariwa ka nhlayiso wa rihanyu ra miri na miehleketo, swi pfuniwa hi tithekinoloji ta xidijiti leti nga ta tlakusa nhlayiso wa rihanyu ra vanhu hinkwavo lowu kotekaka, wo fikeleleka na wa nkoka wa le henhla. Xikombiso, thekinoloji ya mobayili yi hundzukile pulatifomo yo antswisa data ya swa vutshunguri na vunyiki bya vukorjokeri. Hi ku engetela, ku phasa mavabyi na ku endla mirhi/swidzidziharisi swi vuyeriwele ku suka eka xidijiti. Minhlango yo hambanahambana na mavandla leyi hlanganaka na vantshwa yi fanele yi endla nhlanganiso wo sikirina rihanyu ra miehleketo, vuhundziseri, na ku kambisisa eka minongonoko ya vona.

Ku hetelela, Ndzindzakhombo wa Rixaka wa Rihanyu (NHI) wu le ndleleni yo lava ku simekiwa. Leri i endlelo ro hakelela rihanyu leri endleriweke ku endla mali ku nyika mfikelelo eka vukorhokeri bya swa rihanyu bya nkoka no koteka eka maAfrika Dzonga hinkwavo ku ya hi swilaveko swa vona swa rihanyu, ku nga landzeleriwi xiyimo xa vona eka ikhonomi. Pholisi yi bumabumela ku katsiwa ka vantshwa ku nga ri ntsena vavuyeriwa va sisiteme, kambe tanihi va vanghenisi va xandla eka ku dezayiniwa na ku lonciwa ka yona. Modlele wo nyika mali wa NHI wu ta nyika ku sungula ku tirha ka milawu yinharhu ya nkoka ya NHI: mphakelo wa nhlayiso wa rihanyu wa nkoka eka hinkwavo, nseketelo wa vanhu hikwalaho ka ku nyika swipfuno eka hinkwavo, na ndzingano.

Minghenelelo leyi Ringanyetiweke:

6.3.1 Seketela hanyelo ra kahle hikwalaho ka ku tlakusa rihanyu ra miri na miehleketo

- Tivisa dyondzo ya nsindziso ya vutiori exikolweni xin'wana na xin'wana, yunivhesiti, na makhotso ku lwa na mavabyi yo vangiwa hi hanyelo yo fana na vuvabyi bya chukele na ntshikelelo wa ngati. Ku ya emahlweni, Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo na timasipala ti fanele ti tiyisisa mphakelo wa switirhisiwa swa vuhungasi, ku katsa tijimi na switirhisiwa swa mitlangu etindhawini ta vaaki.
- Swikolo swa mfumo na swa phurayivhete na mavandla ya tidyondzo ta le henhla swi fanele swi va na mphakelo etindhawini ta swona wa vukorhokeri bya timhaka ta miehleketo ya munhu ku ololoxa swiphiqo swo fana na rihanyu ra miehleketo, ku bula, madzolonga ya swa rimbewu, ku pfinya sw.sw.
- Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu ku va yi seketela vuleteri, ku thola, mitirho, na ku hlayisa vatrhi va vakondleteri na ku kucetela tindzawulo tin'wana ku endla swo fana ku tiyisisa mphakelo wa vukorhokeri bya miehleketo ya vanhu, ku ololoxa swiphiqo swa vanhu leswi ndlandlamukaka.
- Van'waxiphurofexini lavatsongo va vaaki na va mavandla, vo fana na van'wamiehleketo, vakondleteri, vatrhi va nhluvukiso wa vantshwa, vatrhi va dyondzo ya masungulo, vatrhi va swa rihanyu va vaaki va fanele va thoriwa ku tiyisisa na ku ndlandlamuxa nseketelo wa miehleketo ya vanhu ku katsa mphakelo wa vukorhokeri bya ndyangu na miehleketo.
- Phakeji ya nseketelo ya nkoka eka Nghenelelo wa Phuresidente eka Vantshwa yi fanele yi nyika mpfuno wa miehleketo na nhlayiso wa rihanyu eka vanhu lavatsongo.
- Ndzawulo ya Rihanyu yi fanele yi tumbuluxa xivumbeko xa vantshwa eka NHI ku tiyisisa leswaku vantshwa va rhangisiwa emahlweni na ku katsiwa hi nkarhi wa xiyimo xo simeka.

6.3.2 Tlakusa rihanyu ra miehleketo exikarhi ka vantshwa

- Ndlandlamuxa vukorhokeri byo lemukisa no tsundzuxa bya vana, lava nga eka adolescente, na vantshwa, ku katsa vantshwa lava nga eka tindhau ta ntsandziso na ta le matiko xikaya. Leswi swi katsa vukorhokeri bya ISHP, vukorhokeri bya rihanyu ra miehleketo lebyi kongomisaka eka vaaki lebyi nyikiweke hi ti NGO, "Childline and the South African Depression Action Group" (SADAG).
- Ndzawulo ya Rihanyu ku va yi tumbuluxa mavandla ya rihanyu ra miehleketo lama kongomisaka eka vaaki ku endla mphakelo wa vukorhokeri lebyi naswona ya fanele ya nyikiwa mavito lama nga ta endla leswaku vavabyi va nga khomiwi hi tingana.
- Tivisa tinomoro ta mahala ta vukorhokeri byo tinyiketela bya xihundla bya 24/7 leti fikelelekaka eka vantshwa lava lavaka vukorhokeri bya vutsundzuxi. Vukorhokeri byo vulavula na vatsundzuxi, vatrhi va vantshwa, madokodela ya miehleketo, vatshunguri va rihanyu ra miehleketo kumbe vatsundzuxi va xiphurofexini eka tipulatifomo to fana na ti WhatsApp/Messenger i bya nkoka naswona byi nga hlanganisiwa eka Sisiteme ya Mahungu ya Ntivo-misava(GIS) ku kombisa ndhawu ya mutirhisi na ku nyika nhlamulo ya xihatla eka xiyimo lexi munhu a nga na mianakanyo yo tidlaya kumbe swiphiqo swin'wana swa miehleketo. Vukorhokeri byebyo byi navetisiwile hi nkarhi wa lockdown ya ntungu naswona byi fanele byi ndlandlamuxiwa, lonciwa na ku simekiwa na le ndzhaku ka ntungu.
- Vanghenisi hinkwavo va xandla va fanele va vona mhaka ya rihanyu ra miehleketo hi ndlela yo anama hi ku tirhisa tihlo ra rihanyu ra vanhu, na ku tirhana na xivangelo xa swiphiqo leswi langutaneke na vantshwa, swo fana na swiyenge swa le henhla swa madzolonga ya swa rimbewu, ku xanisa swidzidziharisi, ku tidlaya, vugevenga, ntokoto wa xihlawuhlawu kumbe xihlawuhlawu xin'wana, na vutomi bya vanhu lavatsongo lava nga tirheku. Minongonoko na vukorhokeri swi fanele swi ndlandlamuxiwa ku seketela vatswari na vahlayisi va vana na vantshwa lava khumbhekeke.

6.3.3 Lwana na ku xanisa swidzidziharisi exikarhi ka vantshwa

- Simeka hi xitalo Kungu ra Rixaka ra Vulawuri bya Swidzidziharisi.
- Vukorhokeri bya Maphorisa ya Afrika Dzonga ku rhangisa ku hunguta vukona bya swidzidziharisi leswi nga riki enawini ku katsa ku ndlandlamuxa vukhale/malembe ya nawu yo tirhisa xihoko ku fika eka 21.

- c) Ndawulo ya Rihanyu ku va yi tumbuluxa no simeka milawu na maendlelo ya mfembo lowu hlangansiweke na vutshunguri bya ku lawuriwa hi minchumu na mavabyi lama humelelaka.
- d) Milawu na tipholisi leti kondletelaka mafumelo lama pfunaka ya mphakelo wa xihoko na swidzidziharisi wu fanele wu hlanganisiwa na ku boheleriwa.
- e) Xihoko a xi fanelanga ku xavisiwa ekusuhi na xikolo na tindhawu tin'wana leti vanhu lavatsongo va tshamaka va karhi va tiendzela.
- f) Vanhu lavatsongo va fanele va ngenisa xave eka swivumbeko swa muganga swa ku pfumaleka ka vugevenga kumbe tforamu ta vaaki to bohelela milawu (CPF) na ku va na misingiriko ehenhla ka vukungundzwana lebyi kavanyetaka matshalatshala yo lwa na swidzidziharisi.
- g) Mahungu hi mimbuyelo yo biha ya ku tirhisa minchumu na nxungeto wa vuhlonga swi fanele swi famba na swinavetiso swa byala eka thelevhixini. Ku yirisa swinavetiso swa byala swi yiriseriwa makumu swi fanele swi anakanyiwa hi mfumo.
- h) Ku ololoxa mfikelelo wo pimiwa eka tisenhara ta mpfuxeto, Ndawulo ya Nhluvukiso wa Vanhu yi fanele yi lonca no ndlandlamuxa minongonoko yo hunguta ku vavisa na mpfuxeto wa vanhu lavatsongo lava kayakayaka hi ku xanisa minchumu etikweni hinkwaro.
- i) Swinawana swa timasipala leswi tirhanaka na swipimelo swa mfikelelo eka xihoko swi fanele swi boheleriwa.
- j) Mitirho leyi fambelanaka na ku lwa na ku xanisa minchumu yi fanele yi tumbuluxiwa.

6.3.4 Lwisana na Madzolonga ya swa Rimbewu na ku Dlayiwa ka vaxisati

- a) Simeka Nkunguhato wa Xitirateji wa Rixaka wa Madzolonga ya swa Rimbewu na ku Dlayiwa ka Vaxisati (NSP) (2020-2030). Tiyisisa milawu leyi nga kona sweswi leyi tirhanaka na madzolonga ya swa rimbewu hi ku hundzuluxa milawu yinharhu ya nkoka, ku nga Nawu wa Madzolonga ya le Mindyangwini; Nawu wa Vugevenga; Nawu wa Vudyoho bya Timhaka ta Masangu na Timhaka leti Fambelanaka na tona; na Nawu wa Vugevenga na Timhaka leti Fambelanaka na Byona.
- b) Simeka nsivelo na vukorhokeri bya minghenelelo ya nkarhi wa kahle ya vaxanisiwa va madzolonga va swihlangi na vanhu lavakulu na vaendli va madzolonga.

6.3.5 Tlakusa timfanelo na rihanyu ra rimbewu na andziso

- a) Tivisa mikhuiva leyinene ehenhla ka mavonelo yo khuma eka rimbewu na vuyahinghohe eka vanhu lavatsongo ku khutaza matitwelo yo titssembha, na ku tixixima na ku xiximana, xinkan'we na ntwisiso wo enta wa rimbewu ra munhu; Vantshwa, ngopfungopfu vavasati lavatsongo, va fanele va dyondzisiwa ku va na vutitssembhi loko va teka swiboho hi masangu na rihanyu ra andziso na timfanelo, na ku mangala ku onhiwa ka timfanelo leti. Lowu i nkongomiso wa nkoka wa dyondzo leyi heleleke ya timhaka ta masangu na vutihlamuleri bya swikolo na mindyangu.
- b) Tlakusa mfikelelo eka xiyimo xa adolescente na vukorhokeri bya rihanyu ra vantshwa na mahungu lama fambelanaka na rihanyu ra rimbewu na andziso na timfanelo na ku swi ndlandlamuxa swi ya eka titlilini ta mobayili, eka tindhawu ta swa rihanyu ta mfumo na ta phurayivhete, na le swikolweni, na tindhawu tin'wana. Vanhu lavatsongo va fanele va kota ku teka swiboho swa vona hi nhlayiso wavona wa rihanyu leswi leteriweke hi vatirhi va vakondleteri na va vaaki voka va avanyisi na ntwela vusiwana.
- c) Simeka marimba ya nawu yo sirhelela vana eka tindhawu ta swa rihanyu, eka timhaka ta milandzu yo pfinya na tinxaka hinkwato letin'wana ta nxaniso wa timhaka ta masangu.
- d) Pfumelela vanhu lavatsongo ku tirhisa vukorhokeri bya swa rihanyu, ku katsa hi ku tirhisa titlilini ta rihanyu ta mobayili ku seketela ntlakuso wa rihanyu na mapfumba yo sivela mavabyi; vutsundzuxi bya HIV na nkambelo na ku teka vtsakeri eka rihanyu ra munhu na ku tshova mahika ya law ava langutanaka na wona na mahika ya swiyimo hi nkarhi wa mintungu na mintungu yin'wana ya nkarhi lowutaka.
- e) Sirhelela vanhu lavatsongo ku suka eka madzolonga ya swa rimbewu na masangu, mintlulelo yo vangiwa hi timhaka ta masangu, ku xanisa minchumu ya widzidziharisi na vuyimani bya swihlangi. Hi lava ku tirhana na maendlelo ya mfuwo hi ndlela leyi pfunaka lawa ya xanisaka timfanelo ta vona ta ximunhu na ku ololoxa swiyimo swa mintlhonthlo ya rihanyu ra vanhu.
- f) Simeka minghenelelo leyi nyikaka mahungu na ku tlhontlha swiyilayila, swikholwakholwana, mavonelo yo hoxeka, mavonelo yokhuma na xihlawuhlawu lexi fambelanaka na vutitvisi bya rimbewu.
- g) Endla leswaku mindyangu na vaaki va va na vuswikoti bya swikili ku endla leswaku va kota ku vulavula na vana lava nga eka adolescente hi rihanyu ra swa masangu na andziso va ntshunxekile na ku titssembha hi ku tirhisa ririmi ra vona ra le kaya.

6.3.6 Hunguta ntshikelelo wa mintungu

- a) Nyika tinhlamulo leti heheleke ku sirhelela vaakatiko, hi ku kongomisa vanhu lavatsongo, hi ntshikelelo wa ntungu, loko ku karhi ku lawuriwa minxungeto.
- b) Hunguta ntshikelelo wa ntungu eka vanhu na ikhonomi na ku sirhelela lava nga eka nxungeto, hi ku tiyisisa leswaku minghenelelo hinkwayo ya vanhu na ikhonomi yi kongomisa eka 40% wa vantshwa tanihi vavuyeriwa.
- c) Tlakusa mfikelelo eka tindlela tintshwa to dyondza (dyondzo ya online na ya ntihlayela).
- d) Nyika mali ya swintshunxo eka mindyangulu leyi miholo ya vona yi khumbhekeke hikwalaho ka ntungu.
- e) Seketela mabindzu ya vantshwa hi ku va nyika xintshunxo eka xibalo.
- f) Kondlela mfikelelo wa mati na mbhasiso eka vaaki.
- g) Katsa vantshwa tanihi vaambasadara eka ku tlakusa mitolovelo ya nsivela mavabyi yo fana na ku hlamba mavoko nkarhi na nkarhi na ku tirhisa tisanithayiza.
- h) Tiyisisa leswaku vanhu lavatsongo va ngenisa xiave eka maendlelo yo teka swiboho, ku tiyisisa ejensi ya vona na rito.
- i) Ndlandlamuxa vutumbuluxi bya vantshwa eka ku hlamlula eka mintungu.
- j) Kambisisa hi ndlela leyi nga na ntiyelo ntshikelelo wa mintungu eka vantshwa, ku katsa ku ngenenelela hi ku kongomisa, mbulavurisano, ndzavisiso, sw.sw.

6.4 NKONDLETELO WA RIXAKA NO AKA RIXAKA

NDP yi anakanya leswaku hi 2030 maAfrika Dzonga va ta hanya eka sosayiti ya nhlango leyi tsan'waka vuavanyisi bya rixaka, rimbewu na tlawa, naswona va ta va va amukela swinene vutivoko byotala. Ku aka-rixaka na ku kondletela rixaka swi tumbuluxa vun'we bya xikongomelo, lebyi lavekaka ku hlula mahika lama sivelaka ku humelela na ndzingano. Vantshwa va Afrika Dzonga va kombisile hi ku vuyelela leswaku va nga endla mphikizano eka swiyenge hinkwaswo swa vumaki bya vutumbuluxi na mfuwo hinkwako laha kaya na le matikweni ya le handle naswona swikombiso swa vona swi fanele swi encenyetiwa hi van'wana. Xikombiso, nkombiso wa siku na siku wa nongonoko wa Trevor Noah wu haxile ku suka eNew York, a wu voniwa masiku hinkwawo hi vahlalari va mamiliyoni emisaveni hinkwayo. Afrika Dzonga ri humesile vawini vo hlayanyanaa va va N'wambhuri va misava hinkwayo eka malembe lama ha ku hundzaka ku katsa Demi-Leigh –Petersen hi 2017, Zozibini Tunzi hi 2019 na Tamaryn Green loyi a nga teka xiyimo xa vumbirhi xa N'wambhuri va misava hinkwayo hi 2018. Tiko ri tlhele ri wina khapu ya misava ya Rugby hi 2019, ku wina hikwalaho ka matshalatshala ya nhlango. Hikwalaho, vanhu lavatsongo va fanele va rhangela eka ku tekela enhlokweni xivono xa vumbiwa hi sosayiti ya nhlango, yo pfumala xihlawuhlawu xa rimbewu, xihlawuhlawu xa rixaka, xidimokirasi, yo humelela na yo ringana. Mitlangu na mfuwo swi na vuswikoti byo tiya byo seketela ku aka rixaka tanihi leswi swi kombisiweke hi vun'we loko ma Afrika Dzonga va ngenisa xiave eka kumbe va wina mitlangu ya mimphikizano yo fana na swipotso, bolo ya milenge, ku khida, na rugby. Mfumo hi ku tirhisa Ndzwawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo na tiejensi ta yona wu kombisa ntirho wa swiyenge swa vutshila, mfuwo na ndzhaka ku ri ku ngenisa xandla eka nhluvukiso wa ikhonomi lowu hlayisekaka na ku tlakusa ku tumbuluxiwa ka mitirho, hi ku hlayisa, sirhelela na ku hluvukisa vutshila, mfuwo na ndzhaka ya Afrika Dzonga ku hlayisa vun'we bya vanhu na rixaka ra xidimokirasi" (Ndzwawulo ya Vutshila na Mfuwo, 2017).

Ndzwawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo yi tumbuluxile "Mzansi Golden Strategy" hi 2012, na swikongomelonkulu swa yona swa nhluvukiso wa swikili na ku tumbuluxa mitirho ya nkarhi woleha ya vatshila. Xitiriteji xi kondletela nongonoko wo nyika mali wa lembe na lembe wa xiyenge xa vutshila, mfuwo na ndzhaka lexi nyikiweke ntirho wo nyika mali eka vatshila lavatsongo, vahlayisi, vatirhi va swa ndzhaka, minhlango leytongo ya mavandla ya ndzavisiso, na vanhu hi ku angarhela. Tiejensi ta Ndzwawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo to fana na Huvo ya Rixaka ya swa Vutshila, na Huvo ya Rixaka ya swa Ndzhaka na tona ti nyika mali yo tumbuluxa mitirho. Hi ku engetela, Tilothari ta Rixaka na tona ti na nongonoko lowu yaka emahlweni wo nyika mali eka vutshila, mfuwo na tiphurojeke ta ndzhaka na vavuyeriwa va yona lava ku kongomisiweke eka vona lava ku nga vanhu lavatsongo. Loko tinhlayonhlayo hi nhlayo ya mitirho leyi tumbuluxiweke hi xiyenge xa vutshila, mfuwo na ndzhaka ti nga ri kona, xiyenge xi na vuswikoti byikulukumba byo tumbuluxa mitirho ya vanhu lavatsongo naswona xi fanele xi hlayisiwa. Nongonoko wihi kumbe wihi lowu kongomisiweke eka ku tumbuluxa mitirho ya vanhu lavatsongo na ku va pfuna ku tiyimela hi voxu, wu fanele wu ngenisa ntlakuso na nhluvukiso wa vutshila na mfuwo na nhlayiso wa ndzhaka. Vantshwa va maAfrika Dzonga va fanele va tlhela va kanetana na mimpfumaleko ya vululami, eAfrika Dzonga na misava hinkwayo, naswona va fanele va ngenisa xiave eka swivangelo leswi vitanaka cinco wa tisisiteme. Leswi swi katsa mavandla yo fana na #DataMustFall; #BlackLivesMatter; #LGBTQILivesMatter; na man'wana lama nga ta humelela nkarhi lowutaka.

Minghenelelo leyi Ringnayetiweke:

6.4.1 Tirhisa endlelo ra swiphemu swotala eka ku tiyisisa nkondletelo wa vanhu no aka rixaka

- a) Mfumo na vatirhisani va wona va vanhu wu fanele wu tumbuluxa tiphurojeke ta switirhisiwa to fana na tilayiburari ta vaaki na nhlayiso wa tindhawu ta le henhla ta ndzhaka ku nyika vuphumba matimba na ku tumbuluxa mitirho.
- b) Vumaki bya vutumbuluxi byi fanele byi amukela no tirhisa swipfuno swa 4IR. Xikombiso, ntirhiso wa “Bolckchain” wu nga hlamuselanakambe leswi vatshila va hakerisiwaka swona hi ku va pulatifomo ya vatumbuluxi ya vun’winyi bya nhundzu ku kuma nkoka wa ntirho wa vona (WEF, 2017). Leswi swi minimayiza ku tirhisiwa hi vahlanganisi lava tinghenisaka eka migingiriko ya nkoka exikarhi ka vatshila na vayingiseri va vona.
- c) Vubindzu byi famba na vumaki bya vutumbuluxi na mfuwo naswona byi fanele byi hlayisiwa na ku tlakusiwa tanihi ndlela yo tumbuluxa mitirho eka vanhu lavatsongo.
- d) Vuyimbeleri, mitlangu, filimi na maendlelo ya sinema, mediya, ku teka swinepe, tindhawu ta fexeni, Mitlangu ya le switejini na khomedi na vutshila byo endla leswi fambelanaka na byona byi fanele byi seketeriwa tanihi swiyenge leswi kulaka hi xihatla swinene swa vumaki bya vutumbuluxi na mfuwo.
- e) Mfumo wa miganga na Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo wu fanele wu tumbuluxa tiopochuniti ta vanhu lavatsongo to tirhisana eka mitlawa hinkwayo ya vanhu na tilayini ta xihlawuhlawu naswona minongonoko yi fanele yi nghenisiwa eka tipulani leti hlanganisiweke ta nhluvukiso.
- f) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo hi ku tirha na tindzawulo tin’wana na minhlangano ya vaaki ku nghenisa xiave hi ndlela ya migingiriko eka ku aka endlelo ra mikhuva ya vunene ra vanhu lavatsongo ku tiyisisa vutinyiketi bya vona bya vutomi hinkwabyo eka nhlangano wa munhu na migingiriko ya vunene na ya vanhu eka ntirhisano wa vanhu. Hi mianakanyo leswi swi fanele swi tumbuluxa ntwisiso lowu twisisekaka ku kota ku langutana na mintiyiso leyinene na ku endla minhlawulo ya munhu ku ya hi vutshembheki ku katsa vuswikoti byo landzula vukungundzwana.

6.4.2 Nyika switirhisiwa hi ndlela yo ringanela na ku ndlandlamuxa Minongonoko ya Vukorhokeri bya Vantshwa va Rixaka

- a) Mfumo, swiyenge swa phurayivhete na swa vaaki, swi fanele swi tlakusa, pfuxeta, na ku nyika switirhisiwa hi ndlela yo ringanela. Vukorhokeri bya Vantshwa va Rixaka (NYS) na ku ndlandlamuxa mfikelelo wa byona. Leswi swi fambisana na matiko yotala ya Afrika yo fana na Namibia, Kenya, na Tanzania, laha Ndzawulo ya Vusirheleri yi seketelaka nongonoko wa NYS, ku seketela hundzuluko wa swikili eka tindhawu to sungula leti kombisiweke na ku byala moya wa ntshinyo na vurhandzatiko. Ku fikelela leswi, 50% wa tindhawu leti kombisiweke ta vuleteri ti fanele ti seketeriwa hi SANDF hi mali ya SETA leyi tiyisisiweke.
- b) Rhangisa ku va na ndhawu eka nawu eka nongonoko wa NYS wa nsindziso. Vakhumbheki lava nga eka mfumo, mabindzu na minhlangano ya vaaki va fanele va nyika nhlangano exikarhi ka tiopochuniti ta NYS na tiopochuniti to huma leti yisaka vanhu lavatsongo eka xiyenge xa ntirho wa vantrshwa na swiyenge swin’wana.
- c) Tumbuluxa no tlakusa tiopochuniti ta ntirhisano exikarhi ka vantshwa maAfrika Dzonga va laha kaya na vantshwa vo huma eka swiphemu swin’wana swa tikonkulu ra Afrika na misava hinkwayo to fana na mintlangu ya swa vutshila na ndzhaka, minongonoko ya cincano wa swikolo na migingiriko leyi fambelanaka na yona leyi nga ta khutaza ntwisiso wa mikhuva ya Afrika.
- d) Pfumelela vantshwa va Afrika Dzonga ku dyondza leswi vantshwa va swiphemu swin’wana swa misava va tumbuluxisaka xiswona mitiho ya vona eka tindhawu leti.

6.4.3 Komba vantshwa mikhuva leyinene ya vumbiwa leyi tlakusaka vutivoko bya Afrika Dzonga

- a) Vanhu lavatsongo va fanele va dyondza, va amukela, no tiva nghenelo ra Vumbiwa, tanihi leswi ri kombisaka leswi swi vulaka swona ku va muAfrika Dzonga. Xiringanyeto xa NDP xa nghenelo ra Vumbiwa, ku va ri huweleriwa eka tinhlengeletano ta swikolo hinkwaswo, swi landzeriwa hi ku yimbeleriwa ka risimu ra rixaka swi l;e ku simekiweni eswikolweni, naswona ku fanele ku va ntlovelo eswikolweni hinkwaswo.
- b) Vanhu hinkwavo lavatsongo va fanele va titivisa Vumbiwa na Nxaxamelo wa Timfanelo na ku tshama na mikhuva leyi kumekaka eka tona. Nxaxamelo wa Timfanelo/Vutihlamuleri wu khutaza vanhu lavatsongo ku “amukela xirhambo xa vutihlamuleri lexi taka na timfanelo totala na mintshunxeko leyi va nga na nkateko wo yi tekelela ku suka eka ku sakirifayisa na minhlapheko ya lava veke kona ekusunguleni.”.
- c) Tihuvo to Yimela Swichudeni ti fanele ti susumeta leswaku ku va na cinco eswikolweni na mavandla ya tidyondzo ta le henhla ku tiyisisa leswaku mavandla ya vona ya tumbuluxa no simeka switirateji swo aka mfuwo wo katsa lowu pfumalaka xihlawuhlawu, mikhuva leyinene na kharikhulamu.

- d) Mediya na vaendli va fanele va tlakusa mianakanyo ya Afrika Dzonga ra xidimokirasi ro pfumala xihlawuhlawu xa rixaka, xihlawuhlawu xa rimbewu eka hinkwaswo leswi va swi vikaka na ku nyika nkarhi wo ringanela eka switori leswi kondletelaka ku hola, ku aka rixaka, na mbulavurisano.
- e) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo yi fanele yi ya emahlweni yi endla mimfungho ya rixaka yi kumeka eswikolweni na mavandla ya dyondzo. Mimfungho ya Rixaka yi fanele yi kombisiwa eka miako ya mfumo na loko swi koteke eka miako ya tikhamphani ta phurayivhete, hi ku xixima nkoka wa nhlango wa Afrika Dzonga.
- f) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila, Mfuwo na Vuhungasi yi fanele yi ya emahlweni yi tiyisisa na ku hlayisa minongonoko leyi kongomisiweke eka ku aka rixaka na ku kondletela rixaka yo fana na mitlangu ya rixaka ya swa vutshila na migingiriko ya swa mitlangu.

6.4.4 Seketela maAfrika Dzonga lavatsongo eka ku langutana na tinxaka hinkwato ta xihlawuhlawu ku katsa endlelo ra xihlawuhlawu

- a) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo, xikanwe na mavandla man'wana ya mfumo yo hambanahambana, mfumo wa miganga, minhlango ya vaaki na vantshwa hi voxe va ta simeka Pulani ya Rixaka ya Migingiriko ku lwisana na endlelo ra xihlawuhlawu, xihlawuhlawu xa rixaka, ku venga vahlapfa, na minkantiyiselo leyi fambelanaka ku katsa xihlawuhlawu hi swivangelo swa vutivisi bya rimbewu, na madzolongwa ya ku venga switavana.
- b) Simeka mapfumba lama nga ta kongomisa eka ku tlakusa ndzemukiso na ku cinca mavonelo na mahanyelo hi mayelana na xihlawuhlawu na mitolovelo yo venga vahlapfa. Leswi swi fanele swi katsa ku tivisa vanhu lavatsongo hi Pulani ya Migingiriko ya Rixaka yo lwisana na xihlawuhlawu, Vugevenga bya Rivengo na Nawumbisi wa Mbulavulo wa Rivengo na minongonoko leyi fambelanaka.
- c) Mfumo na vatirhisani va wona, ku katsa xiyenge xa mabindzu, ku va wu tlakusa vutshila hi ku nyika nseketelo wa mali na ICT eka vatshila lavatsongo ku endlela leswaku va kota ku tumbuluxa ntirho lowu kombisaka ku aka rixaka na ku tumbuluxa tipulatifo ta minjhekanjhekisano.

6.4.5 Khutaza vurhangeri na vuakatiko bya migingiriko exikarhi ka

- a) Seketela nhluvukiso wa vurhangeri bya vantshwa hi ndlela ya migingiriko eka xiyimo xa vuxaka bya tindzawulo. Swirho hinkwaswo swa sosayiti swi fanele swi va na vutihlamuleri byo tumbuluxa mbango lowu pfunaka eka nhluvukiso wa rixaka leri landzelaka ra vurhangeri. Vantshwa va fanele va nyikiwa tiopochuniti to dyondza na ku antswisa vuswikoti bya vurhangeri. Ku fanele ku va na phesenteji ya nkongomiso ya vuyimeri bya vantshwa eka swivumbeko swo teka swiboho eka swiyenge hinkwaswo swa mfumo, minhlango ya vaaki na xiyenge xa phurayivhete. Swidyondzeki leswitsongo swi fanele swi hlayisiwa no seketeriwa.
- b) Tirhisa switirho swa vutumbuluxi, ntirhisano, na swa mobayili swo tihlanganisa na vaaki swo fana na "GovChat", "LetsChat" na vutumbuluxi byo fana lebyi lavaka mavonelo na magoza ya vanhu lavatsongo eka mfumo swi fanele swi boha. Timasipala ti fanele ti tirhisa vantshwa va le kaya ku endla ndzavisiso wa migingiriko ya vaaki na ku hlengela data leyi kongomisa eka wadi ku antswisa nkunguhato na nhluvukiso wa masipala.
- c) Tihuvo ta timasipala ku va ti tlakusa dyondzo ya vaaki na ku simeka mingonoko ya vutumbuluxi lembe na lembe ku dyondzisa vanhu lavatsongo hi mitirho ya vona ya vaaki, na timfanelo na vutihlamuleri tanihi vaakitiko. Leswi swi nga endliwa hi ku tirhisa swiyanimoya swa vaaki, tibilibodo ta masipala, nkandziyiso wa mediya na mapheji ya mediya ya vanhu ya masipala.
- d) Tihuvo ta xintu ti fanele ti sirhelela no hlayisa mimfuwo ya tona hi ku tlakusa vutinyungubyisi eka vutiviko bya Afrika, hi ku tlakusa vutivi bya xintu, tindzimi na mitolovelo.

6.4.6 Ndlandlamuxa na ku nyika swikolo swa nsindziso na mitlangu ya vaaki switirhisiwa hi ndlela yo ringanela

- a) Mfumo wu fanele wu tiyisisa leswaku switirhisiwa swa vaaki swa mitlangu leswi hlayisiwaka kahle swo ringanela swa vanhu hinkwavo swi kona.
- b) Vantshwa va fanele va tilulamisa eka titlilabu ta vaaki leswaku va ta ya emahlweni va tlanga mitlangu. Leswi swi ta endla leswaku swi olova eka minhlango ya mitlangu na mfumo ku pfuna hi swingolongonndzwana laha swi lavekaka.
- c) Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Mfuwo na Mitirho ya Mfumo na Switirhisiwa, hi ku tirha na van'wamabindzu na timasipala, va fanele va tivisa minongonoko ya hanyelo ra vantshwa eka vaaki.

6.4.7 Tirhisa "4th Industrial Revolution" eka ku khutaza Nkondletelo wa Rixaka, na ku Aka Rixaka

- a) Ndlandlamuxa nhlango na ku tiyisisa mfikelelo wa mahala eka na/kumbe tidatara leti kotekaka.
- b) Nyika mfikelelo eka switirhisiwa swa burodibende eka tindhawu ta matiko xikaya ta Afrika Dzonga leti nga ringaneleku.
- c) Seketela mfikelelo wa mahungu eka vanhu lavatsongo.

6.5. XIYENGE XA VUSWIKOTI NA VUHLAMURI EKA NHLUVUKISO WA VANTSHWA

Hi ku fambisana na xikongomelo xa NDP xo tumbuluxa mfumo lowu nga na vuswikoti hi ku endla leswaku vukorhokeri bya mfumo byi va bya xiphurofexini, eka xiyenge xa vantshwa, ku aka vuswikoti eka xiyenge xa vantshwa swi katsa ku tiyisisa mavandla ya nkoka lama tinyiketeleka eka ku dilivhara vukorhokeri eka vantshwa na ku tiyisisa leswaku vantshwa, vatirhi va nhluvukiso wa vantshwa tanihi vaphakerinkulu va vukorhokeri va na swikili swo ringanela na ku va na vuswikoti. Hi ndlela leyi, mavandla lama landzelaka ya na nkoka eka ku simekiwa ka pholisi leyi:

- a) Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa i muhlayisi (DWYPD) wa nhluvukiso wa pholisi, nhlanganiso, nkambisiso, na mpimanyeto. Vutihlamuleri byin'wana bya yona bya nkoka byi katsa ku fambisa ndzavisiso wa nkoka wa nhlanganiso wa vantshwa, vubumabumelo, ku xaxameta, na ku ngenisa vakhumbheki na nseketelo. Hikwalaho ka Hofisi ya Holobye na rhavi ra rixaka ra nhluvukiso wa vantshwa, Ndzawulo yi ta tumbuluxa rimba na ku bumabumela nkunguhato wa vuhlamuri bya vantshwa, eka mpimanyeto, nkambisiso, mpimanyeto na ku odita (YRPBMEA) eka swiyenge hinkwaswo eka swiphemu hinkwaswo swa sosayiti ku tiyisisa nhlanganiso wo ya emahlweni no olova na nhlamulo leyi hlanganisiweke eka nhluvukiso wa vantshwa. Eka xiyenge xa xifundzankulu, ntirho lowu wo endliwa nkarhi wun'we wu ta endliwa hi Vaholobyenkulu va seketeriwa hi tiyuniti ta vantshwa eka Tihofisi ta Vaholobyenkulu.
- b) Ku ya emahlweni, ku na tiyuniti ta vantshwa eka swiyenge hinkwaswo swa tindzawulo eka swiphemu hinkwaswo swa mfumo. Ti tumbuluxiwele ku tumbuluxa tipholisi/switirateji leswi kongomisaka eka xiyenge xaxameta nhluvukiso wa vantshwa eka tipholisi ta yona na minongonoko, na ku rhangela eka ku vumbiwa na ku simekiwa ka minongonoko na tiphurojeke ta xiyenge. Eka xiyenge xa le kaya, ku na tihofisi ta vantshwa leti nyikiweke ntirho wa vutihlamuleri byo dilivhara vukorhokeri byo kongomisa eka vanhu lavatsongo na ku tiyisisa leswaku va rhangisiwa eka Mikunguhato leyi Hlanganisiweke ya Nhluvukiso (ti IDP). Tihofisi ta le kaya ta vantshwa ti ta tirha na tindzawulo ta Nhluvukiso wa Ikonomi ya le Kaya(LED) ku seketela vantshwa hi mahungu na vuswikoti byo hlamula eka tiopochuniti leti nga kona. Swivumbeko leswi hinkwaswo swi ta tiyisisa ku simekiwa ka pholisi hi ndlela yo humelela.
- c) Ku ndlandlamuxa nsimeko ku ya emahlweni wa minghenelelo ya vantshwa, Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa(NYDA) yi tumbuluxiwele hi ku tirhisa Nawu wa Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa wa 54 wa 2008. Hi ku ya hi Nawu lowu, ejensi yi pfumeleriwele ku hlanganisa vantshwa eka ikonomi, loko hi hala tlhelo yi karhi yi tlakusa ku tsakela ka vona. Xankoka ku xi lemuka i xa leswaku mpfumelelo wa sweswi wa NYDA wu anamile na ku tika ku wu simeka, loko ku langutisiwa ku pimiwa ka switirhisiwa. Nawu wa NYDA wu le ku hundzuluxiweni ku tlakusa vuswikoti bya wona bya matirhelo na ku ndlandlamuxa ku fikeleriwa ka wona.
- d) Huvo ya Vantshwa va Afrika Dzonga (SAYC) yi tumbuluxiwele eAfrika Dzonga hi 1997 ku yimela switsakelo swa vanhu lavatsongo. SAYC yi na swirho swa minhlangano swotala. Yin'wana ya tindhawu ta yona ta nkongomiso i ku tiyisisa leswaku minhlangano ya vantshwa yi ngenisa xandla eka timhaka ta vanhu to anama. Xa nkoka eka pholisi leyi hi leswaku hambiloko ntirho wa SAYC wa ku va "rito ra vantshwa" wu amukeriwele, nhlango a wu tekeriwanga enhlokweni ximfumo naswona wu ya emahlweni wu langutana na mintlhontlho, ku katsa nkayivelo wa switirhisiwa swa mali na vanhu. Swiphiko leswi swa tshikelela hikuva swi khumbha ku famba ka xiyenge xa vantshwa hi ku kongomisa. I swa nkoka ku va SAYC yi tekeriwa enhlokweni ximfumo tanihi huvo ya xiyimo xa le henla ya vanhu lavatsongo eAfrika Dzonga. Switirhisiwa swa yona swa vanhu na mali swi fanele swi tiyisisiwa ku endlela leswaku yi tirha ntirho wa yona hi ndlela leyi pfunaka. SAYC yi tlhela yi languteriwa ku tiyisisa vuswikoti bya swirho swa minhlangano ya yona ku ngenelerisa vantshwa eka ku va vaakatiko va migingiriko.
- e) Tlawa wa Mitirho ya Vantshwa wa Phuresidente (PYWG) wu nyika uangameri bya swa tipolitiki eka ku simekiwa ka NYP 2030. Lowu rhangeriweke no fambisiwa hi Phuresidente, PYWG wu tirha tanihi pulatifomo ya xitirateji ya nkunguhato wa nhlanganelo na ku vika hi nhluvuko. Wu kondletela vutihlamuleri bya vanghenisi va xandla vo hambanahambana eka vantshwa. Wu ngeneriwele hi vakhumbheki na vanhu lavatsongo eka mfumo, vaaki, mabindzu, na mihlangano ya vatirhi.
- f) Komiti ya Xiphotifoliyo ya Palamende ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa yi nyika uangameri ehenhla ka Huvonkulu na NYDA tanihi vandla ra mfumo. Yi ya emahlweni yi endla leswaku mavandla ya va na vutihlamuleri bya nhluvukiso wa vantshwa na ntiyisiso.
- g) Minhlangano leyi nga riki ya mfumo leyi rhangeriweke na ku tirhela vantshwa yi tirha hi ku tiyimela yi ri yoxe ku suka eka mfumo na ku dilivhara vukorhokeri bya nhluvukiso wa vantshwa byo kongomisa na byo ka byi nga kongomisi. Yi tirha ematikweni ya le handle, etikweni na le kaya yin'wana yi ri minhlangano ya vaaki na ya tikereke. Pholisi leyi yi amukela ntirho wa nkoka lowu endliwaka hi minhlangano leyi eka ku nyika vukorhokeri bya nhluvukiso wa vantshwa.
- h) Vutinyiketi bya xiyenge xa phurayivhete eka nhluvukiso wa vantshwa i bya nkoka, ngopfungopfu hikuva mitirho ya vantshwa i ntlhontlho wukulukumba wa xiyenge. Xiyenge xa phurayivhete xi fanele xi rhangisa ku katsa vantshwa eka ikonomi hi, xikombiso, tiyisisa tikhodi ta vuhlamuri bya BBBEE eka vantshwa na ku tiyisisa YRPMMEA. Nkunguhato wa nhlanganelo na mphakelo wa vukorhokeri na xiyenge xa phurayivhete i swa nkoka. Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa yi fanele yi tiyisisa ku tirha ka Xiyenge/Foramu ya Nhluvukiso wa Vantshwa xivumbeko xa nhlanganiso xa nhluvukiso wa vantshwa lexi endliweke hi xiyenge xa phurayivhete, xiyenge xa mfumo, na vakhumbheki va minhlangano ya vaaki.

- i) Xiyenge xa timhaka ta vantshwa xa minhlango yotala na xona xi tirha nitirho wa nkoka, eka Nhlango wa Matiko, Nhlango wa Afrika, BRICS, vulawuri bya matiko na Nhluvukiso wa Miganga ya Afrika wa Dzonga.

I swa nkoka leswaku, ku kota ku dilivhara vukorhokeri lebyi nga na mbuyelo na minongonoko, Afrika Dzonga ri ya emahlweni ri tirhisa endlelo ra rona ra kambirhi leri tekiweke eka nhluvukiso wa vantshwa, ku nga: ku ngenisa nhluvukiso wa vantshwa eka swiyenge swo hambanahambana; na ku nyika minongonoko ya vutinyiketi na leyi kongomisaka eka vantshwa na vukorhokeri. Leswi swi lava matshalatshala ya ntirhisano na ya nhlango ku suka eka vanghenisi va xandla va nkoka eka nhluvukiso wa vantshwa, tanihi xiphemu xa nkatsano wa vanhu, loko ku ri na xilaveko xo antswisa vuxaka bya tindzawulo exikarhi ka rixaka, xifundzankulu na mfumo wa miganga ku tiyisisa ntirhisano exikarhi ka swiphemu swa mfumo hinkwaswo eka vantshwa. Hi ndlela leyi, vanhu lavatsongo va fanele va katsiwa eka ku teka swiboho no kunguhata, ku aka nhlango, na ku tlhontlha mavonelo yokhuma lama ya va hlamuselaka tanihi “swiphiko swa vanhu”. Handlekaswona, mbango lowu kotekaka lowu chanelaka eneji ya vona wu hluvukisa vurhangeri bya vona, na ku byala mavonelo ya furexe lama ya va tlakusaka tanihi vaakatiko va migingiriko, va kota ku ololoxa swiphiko swa vanhu na ku tirha eka tiopochuniti, swi fanele swi tumbuluxiwa. Vutirhisani i bya nkoka, na mimodolele ya mphakelo wa vukorhokeri leyi tiyisisaka nseketelo wa vandla na ku ngenisa xandla eka ku vumba vuvekisi byotala lebyi tiyeke eka minongonoko ya vantshwa swa laveka eka sosayiti hinkwayo.

Minghenelelo leyi Ringanyetiweke:

6.5.1 Tiyisisa Mavandla ya Vantshwa na swivumbeko ku tiyisisa vupfuni na vuhlamuri

- Ku fanele ku va na nkavuciva na ku nyika switirhisiwa leswi ringanelaka swa mavandla ya nhluvukiso wa vantshwa, na magoza ya vutihlamuleri lama tiyeke hi leswaku switirhisiwa swi ta tirhisiwa ku yini.
- DWYPD ku bumabumela na ku tivisa minghenelelo ya maendlelo ku tiyisisa ntirhisano wa mavandla yo hambanahambana na ku hunguta matirhelo yo pfumala ntirhisano ku tlakusa ntirhisano wa kahle wa minongonoko ya nhluvukiso wa vantshwa na ku papalata swiphemu, ku kopisa na ku morosa.
- Swiyenge hinkwaswo swa mfumo swi fanele swi ngenisa nhluvukiso wa vantshwa eka swiyenge swa pholisi na minongonoko ku tiyisisa vuhlamuri.
- Vumba hi ndlela ya kahle minongonoko ya nhluvukiso wa vantshwa na tiphurojeke leswaku swi ta simekiwa hi mfumo, minhlango ya vaaki na swiyenge swa mabindzu.
- Tiyisisa rhavi ra Rixaka ra Nhluvukiso wa Vantshwa eka Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa na switirhisiwa swo ringanela swa vanhu na mali ku tirha mpfumelelo wa yona wo langutisisa ku simekiwa ka pholisi ya nhluvukiso wa vantshwa hi ndlela ya vuswikoti.
- DWYPD yi fanele yi hatlisisa na ku hetisisa vuhundzuluxi bya Nawu wa Nhluvukiso wa Vantshwa wa Rixaka.
- Tiyisisa mavandla ya nhluvukiso wa vantshwa na swivumbeko eka swiyenge swa rixaka, swa xifundzankulu na miganga. Leswi swi ta katsa Foramu ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa, Foramu ya Nhluvukiso wa Vantshwa va Swifundzankulu, na Foramu ya le Kaya ya Nhluvukiso wa Vantshwa. Swikongomelo swa tiforamu leti i ku hlanganisa vakhumbheki eka ndhawu ya nhluvukiso wa vantshwa ku endla nkunguhato wo pfuna na wa nhlango, ku dyondza, ntirhisano, na mpimanyeto exikarhi ka swilaveko swin'wana.
- Mfumo wu fanele wu tivisa mimpimo leyi hambanyisiweke ya vutsoniwa eka minongonoko ya vantshwa hinkwayo leswaku ku dezayina minghenelelo eka mitlawa leyi swi ta kongomisa eka vumbhoni.
- Swiyenge hinkwaswo eka swiphemu hinkwaswo swi fanele swi rhangela nhluvukiso wa vantshwa na ku tirhisa tindhawu ta nkongomiso ta vantshwa eka tiyuniti ta vantshwa.
- Rimba ra milawu ya nhluvukiso wa vantshwa eAfrika Dzonga (Nawu wa Afrika Dzonga wa Nhluvukiso wa Vantshwa) wu fanele wu tumbuluxiwa na ku rhumeriwa ePalamende leswaku wu anakanyiwa.
- Tumbuluxana/kumbe tiyisisa Tipalamende ta Vantshwa.

6.5.2 Hlanganisa mphakelo wa vukorhokeri wa mbuyelo wa le henhla wa migingiriko yotala

- Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa va Vatsoniwa yi fanele yi hlanganisa nhluvukiso na nsimeko wa mahanyelo ya minimama na mimpimo ya nhluvukiso wa vantshwa, ku tiyisisa leswaku vantshwa va na mfikelelo wa vukorhokeri bya nkoka na minongonoko ku nga landzeleriwi laha va tshamaka kona.
- Switirateji swa nhluvukiso wa vantshwa swi fanele swi tirhisiwa eka swiyenge hinkwaswo hi swiphemu hinkwaswo swinharhu swa mfumo. Timasipala ti fanele ti tiyisisa ku simekiwa ka nhluvukiso wa vantshwa eka maendlelo ya vona, tanihi leswi ti nga xiphemu xa mfumo lexi nga ekusuhi swinene nna vantshwa.

- c) DWYPD, COGTA na tiOTP ti fanele ti seketela timasipala ku tumbuluxa switirateji leswi heleleke swa vutihlanganisi swa nhluvukiso wa vantshwa (leswi nga fambelanisiwa na NYP 2030 na mintiyiso ya le kaya), leswi nga ta tirhisiwa na ku nyikiwa mali hi Tihuvo ta Timasipala.
- d) Timasipala ti fanele ti tumbuluxa tifora ta xiyenge xa le kaya xa nhluvukiso wa vantshwa ku kondletela mphakelo wa vukorhokeri eka xiyenge xa le kaya. Tihuvo ta xintu ti fanele ti landzelela maendlelo yo fana naswona hi ku tlhandlekela ti tiyisisa leswaku timhaka leti khumbhaka vantshwa eka tihuvo ta xintu ti hlanganisiwa na xitirateji xa timasipala xa nhluvukiso wa vantshwa.
- e) Simeka modlele lowu kongomisaka eka xifundza ku tiyisisa mbuyelo wo antswa wa tipholisi ta vantshwa, switirateji na minongonoko.
- f) Kondletela ku simekiwa ka vutihlanganisi bya xiyimo xa le henhla eka nhluvukiso wa vantshwa lowu rhangeriweke hi xiyenge xa phurayivhete.

6.5.3 Kondletela ku tekeriwa enhlokweni ka maendlelo ya nhluvukiso wa vantshwa tanihi phurofexini

- a) Kondletela ku tekeriwa enhlokweni ka maendlelo ya nhluvukiso wa vantshwa/ntirho wa vantshwa tanihi phurofexini ya xifundza.
- b) Kondletela ku tekeriwa enhlokweni ka nhluvukiso wa vantshwa tanihi xivandla xa vutivinkulu xa phurofexini xa swiyenge swo hambanahambana.
- c) Tumbuluxa rimba ra milawu ra maendlelo ya xiphurofexini ya nhluvukiso wa vantshwa.
- d) Khutaza ku tumbuluxiwa ka tihuvo ta vutivi ku seketela maendlelo ya nhluvukiso wa vantshwa.
- e) Tumbuluxa nhlango wa xiphurofexini ku tlakusa vutivoko bya xiphurofexini na ku avelana ka maendlelo lamanene.
- f) Simeka mimpimo ya yuniti ya ntirho leyi fambelanaka na maendlelo ya nhluvukiso wa vantshwa na ku tivisa maendlelo yo nyika tilayisense ya vatirhi va vantshwa ku ya hi xiyimo xa vona xa tikhwalifikhexini ta xiphurofexini.
- g) Vumba minongonoko ya vantshwa na mimbuyelo leyi kombisiweke leyi kongomisiweke.
- h) Kondletela ku tekeriwa enhlokweni ka dyondzo ya le kaya tanihi xiphemu xa nkoka xa phurofexini.
- i) Endla leswaku ku va na sisiteme yo vika leyi nga ringanela xikongomelo, na leyi tiyisisaka vutihlamuleri.

7. TINDLELA TA NKAMBISSO NA MPIMANYETO

Nsimeko wa Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa ehenhla ka nkarhi wa 2020-2030, wu ta kambisisiwa nkarhi na nkarhi hi Ndzawulo ya Vamanana, Vantshwa na Vatsoniwa, hi ku tirhisana na swiyenge leswi faneleke na vakhumbheki eka swiyenge hinkwaswo. Ndzawulo yi ta tumbuluxa rimba ra Nkambisiso na Mpimanyeto(M&E) leri nga na mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla, mimbuyelo na ntshikelelo wa swikombo eka xin'wana na xin'wana xa swilaveko swa pholisi. Rimba ri ta leteriwa hi Rimba ra 2018 ra M&E leri pfumeleriweke ra NYP 2020 na rimba ra Mfumo ro anama ra M&E na Rimba ra Rixaka ra Mpimanyeto wa Pholisi na Rimba ra Mfumo ro Anama ra M&E na Rimba ra Pholisi ra Mpimanyeto wa Rixaka (NEPF) leri tiyisisaka vutinyiketi bya mfumo wa Afrika Dzonga eka milawu ya nkatselo na ku simekiwa ka maendlelo yo hambanahambana ya Nkambisiso na Mpimanyeto leswi tlakusaka ku katsiwa (DPME, 2019:6). Rimba ra M&E leri ringanyetiweke ri ta nyika swikombo swo pimiwa na nhlengeto wa data na switirho ku landzelerisa nsimeko.

Rimba ri ta landzelerisa nsimeko wa NYP hi swiyenge hinkwaswo na vaphakeri va vukorhokeri lava faneleke ku tiyisisa leswaku ku humelela a swi hikwalaho ka mimbuyelo yo ngenenelela (xik. Nhlayo ya vapfuniwa) ntsena, kambe swi tlhela swi kongomisa eka mimbuyelo ya minghenelelo ya le xikarhi na ya nkarhi woleha (xik. Leswi vutomi bya vavuyeriwa byi nga ta va byi cincise swona hikwalaho ka ku ngenenelela ka pholisi). Ku ta tumbuluxiwa ku aka vuswikoti bya nkambisiso na mpimanyeto wa le kaya eka vakhumbheki hinkwavo va nkoka na tiejente to simeka. Leswi swi ta katsa ku kongomisa eka vanhu lavatsongo ku va vini va endlelo ra mimbuyelo wa nhluvukiso hi ku va va ngenisiwa eka nkambisiso na mpimanyeto, swi karhi swi khutaza vutihlamuleri lebyi rhangeriwaka hi vanhstwa hi ku vona timfanelo ta ximunhu tanihi hi ta nkoka eka nhluvukiso. Ntokoto ku suka eka NYP ya khale wu komba ku tsandzeka ka swiphemu swa nsimeko eka nhluvukiso wo hlwela na ku pfumeleriwa ka rimba ra M&E. Swipimelo sweswo ku tirhaniwa na swona hi ndlela yo hambana ku papalata ku morosa switirhisiwa na vukorhokeri bya swiphemuphemu. Sisiteme ya mafambiselo ya data ya online yi le ku anakanyiweni na yona ku pfuna ku tlakusa ku olova ka ku vika na ku antswisa vutihlamuleri.

Ku yisa emahlweni, Xitirateji lexi Hlanganisiweke xa Nhluvukiso wa Vantshwa (IYDS) xi ta tumbuluxiwa Hi Ejensi ya Rixaka ya Nhluvukiso wa Vantshwa ku endla leswaku ku simekiwa ka pholisi swi sungula ku tirha. Xankoka, mpimanyeto wo engetela wo tiyimela hi ku simekiwa ka pholisi wu ta endliwa hi 2025 ku tivisa vuhundzuluxi lebyi nga ta koteka eka IYDS, loko mpimanyeto wo engetela wo tiyimela wu ta endliwa ekuheteleleni ku hlala mbuyelo hi ku angarhela wa pholisi na swipfuno leswi engetelekeke swa vanhu lavatsongo, xiyenge xa vantshwa na sosayiti hinkwayo. Vanhu lavatsongo va ta mobalayiziwa ku va va ngenenelela eka YRPBMEA tanihi vatirhisi va vukorhokeri/.

8. MAHETELELO

Tidyondzo leti humelelaka ku suka eka ku simekiwa ka Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa ya 2020 ti ringanyetile leswaku ku na xilaveko xo hlamlala eka swilaveko swa vantshwa swo tika, leswi ndlandlamukaka na ku cinca. Tihlamulo leti ti fanele ti simekiwa hi ndlela yo hatlisa na yo hlanganisiwa loko ku anakanyiwa leswaku vantshwa i xiteji xa nkoka xa nhluvukiso, naswona vanhu lavatsongo hinkwavo va ringanela ku nyikiwa matimba leswaku va ta cinca hi ndlela leyi oloveke va ya eka vukulukumba. Pholisi ya Rixaka ya Vantshwa 2030 yi kongomisile eka ku ololoxa mitlhontlho leyi langutaneke na vantshwa va Afrika Dzonga, na ku tumbuluxa mbango lowu nga ta endla leswaku va kota ku fikelela vuswikoti bya vona. Hikwalaho, hi ku va na rimba ra nkambisiso na mpimanyeto ku landzelerisa ku simekiwa ka mimbuyelo ya pholisi ya vantshwa na swingheniso hi nkarhi wa kahle i swa nkoka. NYP 2030 yi kongomisa eka ku va na minongonoko ya vantshwa leyi hlamlala eka mitlhontlho leyi vantshwa va langutaneke na yona va Afrika Dzonga hi ku tirhisa IYDS ku endla leswaku vanhu lavatsongo va va na ejensi na ku teka vulawuri bya vumundzuku bya vona.

Pholisi leyi ya vantshwa yi le ku hluvukisiweni hi nkarhi wa “4th Industrial Revolution”. Hikwalaho, ku hatlisisa magoza lama ringanyetiweke ya swirhangiso swa pholisi ya NYP 2030 swi katsa dyondzo ya nkoka na hundzuluxo wa swikili, ku ngenisa xandla eka ikhonomi, matshalatshala yo antswisa ku thola eka ikhonomi, rihanyu ra miri na miehleketo leswi antswisiweke na swivumbeko swa nhluvukiso leswi tirhaka hi ndlela ya vuswikoti. Hinkwaswo leswi swi fanele swi seketeriwa hi ndlela yo endla, hi ku nyika switirhisiwa swo ringanela na matshalatshala yo phakela lama hlanganisiweke lama khale ya hunguteke vuswikoti. Swa tlangeriwa hi xitalo leswaku switirhisiwa swi pimiwile, mfumo wu fanele wu cinca swirhangiso leswi phikizana, hambiswiritano, vuvekisi eka vantshwa i vuvekisi eka nhluvukiso wo anama wa sosayiti ya Afrika Dzonga. Ku simeka minghenelelo leyi eka malembe ya khume lama landzelaka swi ta hi tshuneta ekusuhu na Afrika Dzonga leri vanhu lavatsongo na minhlango leyi tirhelaka vantshwa va fikelelaka vuswikoti bya vona hi xitalo eka swiphemu swa vutomi swa vanhu, politiki na ikhonomi, na ku tekela enhlokweni na ku hluvukisa vutihlamuleri bya vona ku aka vutomi byo antshwa bya vanhu hinkwavo.

9. TIRHEFERENSE

African Union. 2006. African Youth Charter. Addis Ababa: African Union.

Butler-Adam J. 2018. The Fourth Industrial Revolution and education. S Afr J Sci. 2018; 114(5/6), Art. #a0271, 1 page. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2018/a0271>.

De Lannoy, A., Graham, L., Patel, L. & Leibbrandt, M. 2008. What drives youth unemployment and what interventions help? A Systematic Overview of the Evidence and a Theory of Change. Centre for Social Development in Africa, University of Johannesburg (UJ). Available: <https://www.uj.ac.za/faculties/humanities/csda/Documents/Youth%20Unemployment%20report%20FINAL%20interactive.pdf> [January 2020].

Department of Arts and Culture. 2017. 2017 Estimates of National Expenditure: Arts and Culture. <http://www.treasury.gov.za/documents/national%20budget/2017/ene/Vote%2037%20Arts%20and%20Culture.pdf>

Department of Higher Education & Training. (2018). Statistics on Post-School Education and Training in South Africa: 2016. Pretoria: Department of Higher Education & Training.

Department of Planning Monitoring and Evaluation (DPME), 2019. National Evaluation Policy Framework (NEPF): Let's grow South Africa together.

Department of Planning Monitoring and Evaluation (DPME), 2019. Towards a 25 Year Review. Accessed on <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review>

Department of Women, Youth and People with Disabilities [DWYPD]. (2020). National Strategic Plan on Gender-based violence and femicide. Department of Women, Youth and People with Disabilities. Republic of South Africa.

Hlagala, R.B. 2012. Emergence and future status of Youth Work: Perspectives of Social Service Professionals in South Africa. PhD Thesis submitted to Faculty of Humanities Department of Social Work and Criminology at the University of Pretoria. Pretoria.

Nyeck, S.N., Shepherd, D., Sehoole, J., Ngcobozi, L& Conron, K.J. 2019. The economic cost of LGBT stigma and discrimination in South Africa. UCLA, School of Law, Williams Institute, Los Angeles

Department of Arts and Culture. 2017. Revised White Paper on Arts and Culture (Third Edition). Department of Arts and Culture, South Africa. Pretoria.

Statistics South Africa. 2018. Mortality and causes of death in South Africa, 2016: Findings from death notification

Statistics South Africa. 2019. Quarterly Labour Force Survey: Quarter 1 2019, P0211. Pretoria. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0211/P02111stQuarter2019.pdf>

UNFPA. 2020. Adolescents and Young People & Coronavirus Disease (COVID-19). <https://www.unfpa.org/resources/adolescents-and-young-people-coronavirus-disease-covid-19#> [2020, June 5]

World Economic Forum (WEF), 2017. How can Creative Industries benefit from Blockchain? <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/how-can-creative-industries-benefit-from-blockchain/> [27 February, 2020]

#NYP2030

#YouthPower

#DecadeForPositiveYouthDevelopment